

Slovenský národopis

4.
38 · 1990

- Na obálke:* 1. strana: Odev slovenských dievčat z obce Santov (Pilisszántó) v Maďarsku slúžiacich v Budapešti. Dobová fotografia okolo r. 1938. Z výskumu A. Onderčaninovej r. 1990. Repro H. Bakaljarová
4. strana: Pohľad na Pilisszentlelek, jednu zo slovenských obcí v Pilišských vrchoch v Maďarsku. Foto. J. Podolák 1958

HLAVNÁ REDAKTORKA

Božena Filová

VÝKONNÁ REDAKTORKA

Zora Vanovičová

REDAKČNÁ RADA

Ján Botík, Soňa Burlasová, Václav Frolec, Viera Gašparíková, Emília Horváthová, Soňa Kovačevičová, Igor Krištek, Milan Leščák, Ján Michálek, Ján Mjartan, Štefan Mruškovič, Viera Nosáľová, Antonín Robek, Peter Slavkovský, Viera Urbancová

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV (v obsahu farebne odlišené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné zmluvy, sú vynechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com

www.cejsh.icm.edu.pl

www.cceol.de

www.mla.org

www.ulrichsweb.com

www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)

European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

OBSAH

ŠTÚDIE

Bačová, Viera: Etnická identita osobnosti – sociálnopsychologický prístup	508
Kovačevičová, Soňa: Príspevok k poznaniu charakteru ľudovej kultúry bývalých nemeckých sídiel na Slovensku	515
Onderčaninová, Andrea: Zo súčasného výskumu znakov etnickej identifikácie obyvateľov slovenskej obce Santov (Pilisszántó) v Maďarsku	542
Liszka, József: Národopisný výskum maďarskej národnostnej menšiny na Slovensku v medzivojnovom období (1918–1938)	568
Méryová, Margita: O tradícii výmeny detí ako spôsobu osvojovania si jazyka iných etník	574
Mann, Arne B.: Vývoj rómskej rodiny v dvoch spišských obciach	581
Kernátsová, Marta: O pohrebných zvykoch Židov na Slovensku	589

MATERIÁL Y

Korabinský, Johann Mathias: Popis kráľovského, uhorského, hlavného, slobodného a korunovačného mesta Pressburg	595
Petráš, Milan: Ján Babilon a jeho miesto v dejinách slovenskej gastronómie	610

DISKUSIA-GLOSSY

Onderčaninová, Andrea: Etnografia – politická antropológia?	615
---	-----

ROZHLADY

PhDr. Ján Hanušin sedemdesiatročný (Milan Chlebana)	617
IX. svetový kongres ISFNR (Zuzana Profantová)	620
Valné zhromaždenie Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV (Peter Salner)	620
Celoredakčná konferencia časopisu Demos v Budapešti (Gabriela Kiliánová)	622
Výstava „Tradície obchodu na Slovensku“ (Lubica Falánová)	623
XX. Etnomuzikologický seminár (Eva Krekovičová)	625
Z histórie ukrajinsko-česko-slovenských kultúrnych vzťahů (Karel Altman)	626

Etnografické múzeum v Kittsee v prvej polovici roka 1990 (Jarmila Paličková-Pátková)	627
Založenie komisie pre výskum etnických spoločností Slovenska (Karlavský, Michal)	628

RECENZIE A REFERÁTY

Ludový odev Slovákov v Maďarsku (Viera Sedláková)	630
V. Frolec, Jihomoravská družstevní vesnice (Peter Slavkovský)	632
V. Vondruška, Život staré Šumavy (Andrea Onderčaninová)	632
H. Johnová – J. Staňková – L. Baran, Lidový malovaný nábytek v českých zemích (Monika Kardošová)	633
J. Staňková, České lidové tkaniny (Juraj Zajonc)	634
Z. Selecká, Výšivky a tkaniny (Olga Danglová)	635
J. Staněk, Ukrojte si u nás (Rastislava Stoličnáná)	636
Etnografski problemi na narodnata duchovna kultura (Jaroslav Čukan)	637
Narodna tvorčist ta etnografija 1988 (Mikuláš Nevrlý)	638
Narodna tvorčist ta etnografija 1989 (Mikuláš Nevrlý)	640
Zalabay, Zs., Hazahív a harangszó (Margita Méryová)	641
E. Krasínska – R. Kantor, Derenk és Istvánmajor (Viera Karlavská)	642
A Hegyaljai mezővárosok történeti néprajza (Viera Karlavská)	643
Th. Vennum, Jr., Wild Rice and the Ojibway People (Rastislava Stoličnáná)	644
Ostbairische Grenzmarken (František Kalesný)	645

OBSAH 38. ROČNÍKA

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Бацова, Вера: Этническая идентичность личности – социально-психологический подход	508
---	-----

Ковачевичова, Соня: Заметки к изучению характера народной культуры бывших немецких селений в Словакии	515
Ондерчанинова, Андреа: Из современного исследования знаков этнической идентификации жителей словацкой деревни Сантов в Венгрии	542
Лиска, Йозеф: Этнографическое исследование венгерского национального меньшинства в Словакии в межвоенный период (1918–1938 гг.)	568
Мериова, Маргита: О традиции обмена детей как способе освоения языка других этник	574
Манн, Арне Б.: Развитие ромской семьи в двух деревнях региона Спиш	581
Керначова, Марта: О погребальных обычаях евреев в Словакии.	589

МАТЕРИАЛЫ

Корабински, Йоганн Матиас: Описание королевского венгерского, столичного, вольного и коронационного города Прессбурга (Братиславы)	595
Петраш, Милан: Ян Вавилон и его место в истории словацкой гастрономии	610

ДИСКУССИЯ-КОММЕНТАРИИ

Ондерчанинова, Андреа: Этнография – политическая антропология?	615
--	-----

ОБЗОРЫ

Др-у Яну Ганушину семьдесят лет (Милан Хлебана)	617
IX-ый мировой конгресс ИСФНР (Зузана Профантова)	620
Генеральная ассамблея Словацкого этнографического общества при САН (Петер Салнер)	620
Общее заседание журналу Демос в Будапеште (Габриела Килианова)	622
Выставка „Традиции торговли в Словакии“ (Любица Фалтянова)	623
XX-ый Этномузикологический семинар (Эва Крековичова)	625
Из истории украинско-чехо-словацких культурных отношений (Карел Алтман)	626
Этнографический музей в Киттсее в первой половине года 1990 (Ярмила Паличкова-Паткова)	627
Основание комиссии для исследования этнических обществ Словакии (Михал Калявски)	628

РЕЦЕНЗИИ И РЕФЕРАТЫ

СОДЕРЖАНИЕ ЖУРНАЛА ЗА 38-ой ГОД ИЗДАНИЯ	
---	--

INHALT

STUDIEN	
Bačová, Viera: Ethnische Identität der Persönlichkeit – sozial-psychologischer Zutritt	508
Kováčevičová, Soňa: Beitrag zur Kenntnis des Charakters der Volkskultur in den ehemaligen deutscher Siedlungen in der Slowakei	515
Onderčaniňová, Andrea: Aus der gegenwärtigen Forschung der Zeichen ethnischer Identifikation der Bewohner der slowakischen Gemeinde Santov (Pilisszántó) in Ungarn	542
Liszka, József: Ethnographische Forschung der ungarischen Nationalitätenminderheit in der Slowakei in der Kriegszwischenzeit (1918–1938)	568
Méryová, Margita: Über die Tradition des Austausches von Kinder als Methode zur Aneignung der Sprache anderer Ethnik	574
Mann, Arne B.: Entwicklung der Zigeunerfamilie in zwei Zipser Gemeinden	581
Kernátsová, Marta: Über die Bestattungsbräuche der Juden in der Slowakei	589
MATERIALIEN	
Korabinský, Johann Mathias: Die Beschreibung der königlich, ungarischen, Hauptstadt, Freistadt und Krönungsstadt Pressburg	595
Petráš, Milan: Ján Babilon und seine Stelle in der Geschichte der slowakischen Gastronomie	610
DISKUSSION-GLOSSEN	
Onderčaniňová, Andrea: Ethnographie – politische Anthropologie?	615
RUNDSCHAU	
Ph. Dr. Ján Hanušin siebzigjährig (Milan Chlebana)	617
IX. Weltkongress der ISFNR (Zuzana Profantová)	620
Vollversammlung der Slowakischen Ethnographischen Gesellschaft bei der SAW (Peter Salner)	620
Gesamtredaktionelle Konferenz der Zeitschrift Demos in Budapest (Gabriela Kiliánová)	622
Ausstellung „Traditionen des Handels in der Slowakei“ (Lubica Faltánová)	623
XX. Ethnomusikologisches Seminar (Eva Krekovičová)	625
Aus der Geschichte der ukrainisch-tschechisch-slowakischen Kulturbeziehungen (Karel Altman)	626
Ethnographisches Museum in Kittsee in der ersten Hälfte des Jahres 1990 (Jarmila Paličková-Pátková)	627
Gründung der Kommission zur Forschung der ethnischen Gemeinschaften in der Slowakei (Michal Kalavský)	628

CONTENTS

ARTICLES

- B a č o v á, Viera: The Ethnic Identity of Personality – Social and Psychological Approach 508
- K o v a č e v i č o v á, Soňa: On Knowing the Character of Folk Culture of the Former German Settlements in Slovakia 115
- O n d e r č a n i n o v á, Andrea: On the Current Research into Signs of Ethnic Identification of Inhabitants of the Slovak Commune Santov (Pilisszántó) in Hungary 542
- L i s z k a, József: Ethnological Research into the Hungarian Minority in Slovakia between World Wars (1918–1938) 568
- M é r y o v á, Margita: On the Tradition of Exchanging Children as a Way of Acquiring the Languages of Other Ethnic Groups 574
- M a n n, Arne B.: Development of the Romany Family in Two Spiš Communes 581
- K e r n á t s o v á, Marta: Oh the Jewish Funeral Customs in Slovakia 589

MATERIALS

- K o r a b i n s k ý, Johann Mathias: A Description of the Royal, Hungarian, Capital, Free and Coronation City of Pressburg 595

- P e t r á š, Milan: Ján Babilon and His Place in the History of Slovak Gastronomy 610

DISCUSSION

- O n d e r č a n i n o v á, Andrea: Ethnography – Political Anthropology? 615

REVIEWS

- PhDr. Ján Hanušin Celebrating His Seventieth Birthday (Milan Chlebana) 617
- The 9th ISFNR Congress (Zuzana Profantová) 620
- General Assembly of the Slovak Ethnological Society SAV (Peter Salner) 620
- Editorial Conference of the Demos Journal in Budapest (Gabriela Kiliánová) 622
- Exhibition „Trade Traditions in Slovakia“ (Lubica Falťanová) 623
- The 20th Ethnomusicological Seminar (Eva Krekovičová) 625
- On the History of Ukrainian-Czech-Slovak Cultural Relations (Karel Altman) 626
- The Kittsee Ethnographical Museum by the 1st Half of 1990 (Jarmila Paličková-Pátková) 627
- Founding the Commission on Research into Ethnic Groups in Slovakia (Michal Kafavský) 628

BOOKREVIEWS AND REPORTS

CONTENTS OF THE 38TH VOLUME

PRÍSPEVOK K POZNANIU CHARAKTERU ĽUDOVEJ KULTÚRY BÝVALÝCH NEMECKÝCH SÍDIEL NA SLOVENSKU

SOŇA KOVAČEVIČOVÁ

Národopisný ústav SAV, Bratislava

Nemci na Slovensku tvorili do r. 1944–45 sotva 5 % obyvateľstva.¹ Sídla, ktoré obývali v troch regiónoch Slovenska (v okolí Bratislavy, Nitrianskeho Pravna a Kremnice i na Spiši) sú dnes po stránke etnickej historickou kategóriou. Ale hodnoty, ktoré toto obyvateľstvo na základe rôznych druhov pracovných činností, spoločenského postavenia a privilégií vytvorilo, ako aj hodnoty, ktoré vznikli na základe interetnických stáročných vzťahov medzi Nemcami, Slovákmi, Chorvátmi, Rusínmi, Goralmi, Maďarmi a Židmi, obývajúcimi tieto regióny, patria medzi naše kultúrne dedičstvo. Pri poznávaní a hodnotení kladov i záporov tohto dedičstva nemožno vychádzať len z nacionálnych emócií, ale treba siahnuť do osemstoročnej spoločnej histórie a analyzovať to, čo z týchto vzťahov a hodnôt pretrvalo a čo zaniklo.²

V súvislosti s predmetom bádania národopisnej vedy pozornosť sústredíme na obdobia príchodu nemeckého obyvateľstva na územie Slovenska, ako aj na regionálne znaky jeho života a kultúry, a nie na nemecké dialekty a mestskú kultúru. Oba posledné problémy si mienime všímať len vo vzťahu k vidieckej kultúre a interetnickým vzťahom mnohonárodných regiónov, v ktorých Nemci na Slovensku po osem storočí žili.³

Doklady potrebné na sledovanie problematiky sme sústreďovali z rôznych prameňov, napospol odlišných od tých, s ktorými národopisná veda pracuje pri výskume ľudovej kultúry Slovákov a národností dosiaľ žijúcich na Slovensku. Pri výskume staršieho obdobia sa opierame najmä o úradné uhorské a česko-slovenské štatistiky, nemeckú publicistiku a odbornú tlač týkajúcu sa

života nemeckého obyvateľstva na Slovensku i o doklady uložené v múzeách. Doklady z obdobia po r. 1945 čerpáme z porovnávacích terénnych výskumov tých regiónov, v ktorých nemecké obyvateľstvo žilo v interetnicky zmiešanom prostredí. Dôležitou metodickou pomôckou boli aj štúdie a publikácie, ktoré sa u nás v posledných desaťročiach venovali problematike miest, ako aj tie, ktoré o nemeckom obyvateľstve v Karpatoch uverejňovali odborníci v Maďarsku a Spolkovej republike Nemecko.⁴

Etapy osídľovania

Na západnom Slovensku, konkrétne v okolí Bratislavy s *infiltrátmi* nemeckého obyvateľstva treba rátať už za Veľkej Moravy. Bratislava a jej bezprostredné okolie boli miestami styku slovenskeho ľudu Veľkej Moravy s ľuďmi Východnej marky (Ostmark). *K systematickému osídľovaniu* Nemcov na Slovensku, ako aj inde v Uhorsku došlo až v 12., prevažne však v 13. a 14. stor., čo odborná literatúra zahŕňa pod pojem „nemecká kolonizácia“. Na základe dokladov historikov z Rakúska a Maďarska tento názov pokladáme za príliš jednostranný. Neberie totiž do úvahy príčiny pohybu obyvateľstva v strednej Európe v 12.–14. stor., spočívajúce v ekonomicko-spoločenských pomeroch, ale len následok, ktorý tieto príčiny vyvolali, a to etnicitu časti nových osadníkov. V dôsledku tejto jednostrannosti sa pojem „nemecká kolonizácia“ začína v strednej Európe nahradzovať terminológiou právnou, napr. ako emfyteúzne právo, resp. nemecké právo. Toto právo sa vyznačovalo úplným alebo čiastočným reanulovaním robotnej a naturálnej renty za

peňažnú. Bolo spojené so zakladaním nových miest a dedín v riedko osídlených menej úrodných regiónoch severného a stredného Slovenska, ktoré spravovali dediční alebo volení richtári. V tomto čase vznikla nielen väčšina existujúcich nemeckých lokalít na Slovensku, ale i značná časť slovenských, poprípade podľa nových pravidiel reorganizovali sa i staršie osady. Na základe faktu, že lokátorom bol obyčajne Nemec, ktorý na novovymieraných chotároch alebo i v starších dedinách usadil domácich i cudzích kolonistov, sa usudzovalo, že tento vnútorný pohyb na Slovensku v 13.–14. stor. prebiehal najmä v súvislosti s nemeckými osadníkmi. Hĺbková historická analýza väčšiny takýchto šoltýskych obcí a miest však poukázala na skutočnosť, že okrem troch pomerne kompaktných regiónov v 13.–18. stor. osídlených nemeckým obyvateľstvom inde možno hovoriť len o rozptyle nemeckých rodín, ktoré do nových sídiel prišli spolu s rodinami slovenskými, rusínskymi a maďarskými.

Druhá etapa osídľovania nemeckého obyvateľstva na Slovensku súvisí s protireformačným hnutím v Európe v 16. a 17. stor., kedy boli na Slovensku liberálnejšie pomery ako v susedných krajinách. V tom čase sa náboženský exulanti z Rakúska a Bavorska usadili v obciach bratislavského okolia (napr. v Prievoze, v Moste na Ostrove, v Šamoríne a pod.). Prišli však do starších slovenských alebo maďarských sídiel.⁶ V tom čase sa na západnom Slovensku usadila aj sekta novokrstencov zvaných Habáni. Prišli v dvoch vlnách a usadili sa vo väčších celkoch i jednotlivé rodiny v cca 24 obciach západného Slovenska. V tom čase však, a to po porážke na Bielej Hore, k nám prúdili aj náboženský exulanti z Čiech a Moravy.⁷

Tretia vlna nemeckého obyvateľstva prišla do Uhorska po tureckých vojnách v súvislosti s osídľovaním získaného územia a rekonštruovaním hospodárstva, čo sa týkalo najmä Dolnej zeme. Naše územie zasiahla len okrajovo, a to v súvislosti s dosídlením Mošonskej župy, ktorá potom v 18. stor. mala nadpolovičnú väčšinu nemeckého obyvateľstva. V r. 1946 sa k nám z tohto územia dostali tri obce: Rusovce, Jarovce, Čuňovo, kde okrem Maďarov, Chorvátov a Slovákov žilo i nemecké obyvateľstvo. V 18. stor. panstvo povolalo na Spiš z Hannoveru, Brém, Pruska a Švábska tkáčov a špecialistov na chov rožného statku. Usadili sa v okolí Starej Lubovne. Do Malých Karpát zase pozvali drevorubačov, ktorí mali zintenzívniť ťažbu dreva.⁸

Štvrtá etapa osídľovania Nemcov na Slovensku

spadá do 19. storočia a súvisí so zakladaním manufaktúr a priemyslu. V tomto čase sa nemecké, ale i české a talianske rodiny v rozptyle usadzovali v priemyselných osadách, napr. na Horehroní, pri textilkách v Kežmarku, Rybárpoli, Haliči, pri strojárni v Trnave, pri zlievárni v Podbrezovej, Krompachoch, ale i v Bratislave pri podnikoch Dynamitka, Stollwerk, Apolka a pod. (Taliani prichádzali najmä v súvislosti so stavbou železníc a tunelov). A tak v priemyselných osadách žilo pospolu obyvateľstvo viacerých etníc. Do 30. rokov 20. stor., v dobách narastajúceho nacionálneho vyostrovania v tomto prostredí, stáli spoločné sociálne problémy nad otázkami etnickými.⁹

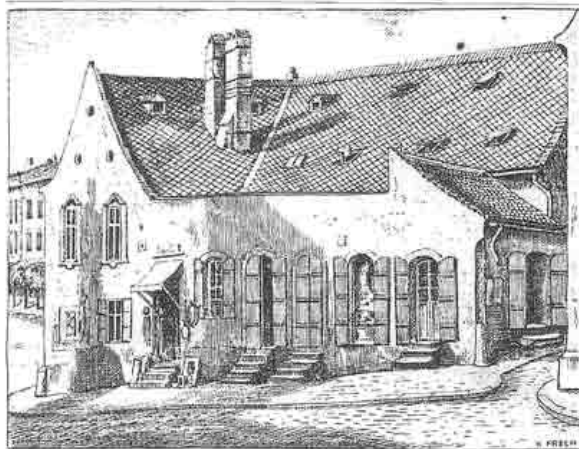
Lokalitou s najmladšou vlnou nemeckých kolonistov sú Čermany okr. Topoľčany. Roku 1860 sa do chotára staršej obce zakúpili presídlenci z okolia Hannoveru a Oldenburgu. Táto pomerne malá agrárna obec je pre naše sledovanie dôležitá tým, že sa v podobe pamätí zachovali písomné doklady nielen o spôsobe presídlenia (prípravy, odobierky a cesty nemeckých osídlencov na Slovensko), ale i záznamy o charaktere života v novej domovine, správy z r. 1945 o odsunutí časti obyvateľstva zo Slovenska ako i doklady o akulturácii tej časti obyvateľstva, ktoré na Slovensku po druhej svetovej vojne ostalo.¹⁰

Charakteristika troch regiónov Slovenska s nemeckým obyvateľstvom

Východiskom pre regionálne členenie sa stali štatistiky dokladajúce národnostné zloženie obyvateľstva na Slovensku v r. 1715–20, zachované doklady o kultúrnych špecifikách jednotlivých sídiel i o spolužití jednotlivých etníc v rámci niektorých regiónov a subregiónov západného, stredného a východného Slovenska.¹¹

Západoslovenské subregióny

Strediskom západoslovenských subregiónov bola *Bratislava*, v ktorej, ako sme sa už zmienili, treba rátať s infiltrátom obyvateľstva z Východnej marky už za Veľkej Moravy. Prvé doklady o nemeckých osadníkoch, podobne ako v Sedmohradsku a na Spiši, siahajú do 12. stor. Hlavný prúd „hostí“ prišiel však do Bratislavy v 13. stor. Časť práv, ktoré obdržali, potvrdzovala staršie domáce zvykové právo osady, ktorá tu na Podhradí existovala už od Veľkej Moravy. Nóvum spočívalo v mestských výsadách spojených s pestovaním a predajom vína, čo obdržali aj ďalšie mestá na Slovensku (Sv. Jur, Modra, Pezinok), ako aj vinohradnícke mestá v povodí Dunaja (napr.

Pekáreň na rohu Vydrica a Židovskej ulice v Bratislave, zač. 20. stor. – perokresba K. Frech, GM Bratislavy, repro H. Bakaljarová. Všetky fotografie k článku sú z Archívu NÚ SAV

Lodnícky hostinec na Cukerlandli, zvaný Gasthaus zur Ankerwache v Bratislave, zač. 20. stor., perokresba K. Frech, GM Bratislavy, repro H. Bakaljarová.

Krems, Stein, Viedeň, Budín). V samom meste Bratislava sa už v prvých počiatkoch existencie vytvorila určitá sídelná hierarchia, ktorá sa v ďalších storočiach prehlbovala. Tak napr. nemecký, taliansky a neskôr i český a maďarský patriciát sa usadzoval na východ od starého sídla, v uliciach a na námestí pri starej radnici. Slovenské a čiastočne i nemecké a maďarské obyvateľstvo (kopáči, lodiari, povozníci, remeselníci) bývali vo dvoch alebo na predmestiach (Cukerlandl, Vydrica, Dunajské predmestie, neskôr i Petržalka a Trnávka). Pre spoločenskú integráciu a dezintegráciu bolo dôležité v 18. stor. zrušenie hradieb a v 2. pol. 19. stor. spriemyselnovanie Bratislavy. V 18. stor. vznikali za zbúranými hradbami domy a dielne remeselníkov a vinohradníkov rôznej etnickej príslušnosti. Od konca 19. stor. stavali priemyselné podniky robotnícke kolónie, v ktorých pospolu bývali nemeckí so slovenskými a maďarskými majstrami a robotníkmi. Trojjazyčnosť robotníctva a malých zamestnancov viedla k tomu, že vznikali nielen samostatné národne orientované spolky, ale aj také, ktoré sa v 20. stor. snažili o nadetnickú integráciu kultúry (napr. robotnícky dom na Dunajskej ulici i podobný v Prievoze). Integrovaný vývin ľudových vrstiev Bratislavy prerušil rok 1939, kedy z Bratislavy odsunuli Čechov, vysťahovali Židov a do ich bytov nastahovali obyvateľstvo z rôznych končín Slovenska, najmä však Nemcov z Petržalky.¹² Doklady o spolunažívaní jednotlivých etníc v Bratislave sa zachovali nielen v publicistike, v rozprávani najstaršej generácie Bratislavčanov, ale i v ikono-

grafii a v hmotnej kultúre bratislavského okolia. Týkajú sa najmä vzájomného zásobovania poľnohospodárskymi, zeleninárskymi, ovocinárskymi produktami a remeselníckymi výrobkami. Existujú vo variantoch štítového murovaného domu, mužského a ženského odevu západoslovenského typu, vo vinohradníckej práci, chove ťažných koní, lodiarstve a pod. K vzájomným vzťahom i špecifikám v týchto druhoch života a kultúry existujú doklady od 16. stor.¹³

Podobnú situáciu možno sledovať aj v západnej časti Žitného ostrova, kde v ôsmich dedinách žilo zmiešané obyvateľstvo.¹⁴ Rozdiely spočívali viac v reči a náboženstve ako v kultúre života. Hlavným zamestnaním bolo poľnohospodárstvo a práca v meste. Vývin bol prerušený v r. 1945–46 vysídlením nemeckého a maďarského obyvateľstva z územia Československa. Do bývalých nemeckých a čiastočne aj maďarských dedín sa nastahovalo obyvateľstvo zo severozápadného Slovenska, ktorého hlavným zamestnaním je dnes taktiež práca v meste a v poľnohospodárstve. Staré lokality si do 70. rokov nášho storočia zachovali pôvodný sídelný charakter (uličná zástavba so štítovými domami), čo sa v posledných rokoch devastuje neadekvátnymi prestavbami a výstavbou administratívno-obchodných stredísk.

Habáni (až na výnimky vo Veľkých Levároch a Sobotišti) žili rozptýlene v slovenských lokalitách na úpätí Malých Karpát a na Záhorí.¹⁵ Po rozpade im vlastného spoločenského života sa poslovenčili. Avšak ich kultúra prostredníctvom

Štítový dom z nepálenej tehly, Rusovce, koniec 19. a zač. 20. stor. – Domy tohoto typu charakterizovali predmestie Bratislavy v 16.–17. stor., v 18. a 19. stor. boli obvyklé v okolí mesta. Foto S. Kovačevičová 1972.

Gotizujúci tabuľový náhrobok stvárnený v duchu novogotického štýlu, v ktorom bola postavená miestna kaplnka z konca 19. stor. – Rusovce, cintorín, náhrobok nemeckej rodiny Willi Preisaka z r. 1939–40 – foto S. Kovačevičová 1972.

etických a estetických zásad uplatnených v sociálnej organizácii, na výrobkoch (džbánkárskych, textilných, nožiarskych) mala dosah na širšie slovenské i neslovenské zázemie. Dosah spočíval v úsilí o kvalitu výrobkov i v konzekvencii, s akou sa vedeli prispôbiť potrebám a vkusu nových zákazníkov v Uhorsku (najprv šľachte a mestu, potom ľudu a nakoniec obchodníkom s umeleckými výrobkami). Maľovaným džbánkárskym dekorom ovplyvnili západoslovenskú ornamentiku, pričom i táto ovplyvnila vývin a podoby džbánkárskych výrobkov.

Kultúra troch obcí ležiacich na pravom brehu Dunaja južne od Bratislavy: *Rusoviec, Jaroviec a Čuňova* vyrastala z pomeštenej kultúry severnej časti Mošonskej župy, ktorej subregión tvorilo okolie Mosonymagyaróvaru. Tu žili od 18. stor. pospolu nielen Maďari a Chorváti, ale i Nemci a Slováci. Po r. 1946, kedy obce pripadli k ČSR sa väčšina nemeckého obyvateľstva vystaňovala do Maďarska. Doklady o miestnej hmotnej kultúre však dodnes možno sledovať nielen v uvedených obciach, ale i v Maďarsku.¹⁶

Malokarpatskí drevorubači (okolo 500 ľudí) pôsobili od 18. stor. v zemepanských lesoch. Usadzovali ich tu ako špecialistov na prácu

Retazová zástavba obce Krahule (Blaufuss), okr. Žiar n. Hronom – foto 1940, repro H. Bakaljarová.

s drevom. Panstvo pre nich postavilo ubikácie v podobe drevených radových domov s dvoma až štyrmi bytmi (izba, pitvor, kuchyňa a komora). Do r. 1918 mali ambulantných učiteľov, ktorí obchádzali samoty s cieľom výuky, potom nemecké deti začali navštevovať školy v najbližších slovenských lokalitách, čo viedlo i k postupnej slovakizácii drevorubačských malokarpatských rodín.¹⁷

Do západoslovenského regiónu možno zaradiť aj obec Čermany, okr. Topoľčany, ktorá je najmladšou z bývalých nemeckých lokalít na Slovensku. Bola dosídlená až r. 1860. Miestne doklady hovoria o stavbe priestranných domov, ktoré si tu osadníci postavili podľa vzoru tých, ktoré zanechali vo svojich rodiskách. Na Slovensku ojedinelú výrobu drevákov osadníci doniesli taktiež z vlasti. Rozprávanie zo života bolo zaznamenané miestnou učiteľkou, zmieňuje sa aj o procese povojnovej akulturácie tých nemeckých rodín, ktoré na Slovensku zostali.¹⁸

*

Zhrňujúc možno konštatovať, že charakter spôsobu života a kultúry nemeckého obyvateľstva

žijúceho vo viacerých subregiónoch západného Slovenska spočíva na týchto základoch: V mestských a prímestských osadách v spôsobe života a kultúre vinohradníkov, remeselníkov a lodníkov, ktorá však vo variantoch existovala nielen v susedných slovenských, maďarských a chorvátskych dedinách, ba aj v židovských bratislavských uliciach, ale aj v panónskych rakúskych a maďarských regiónoch. V priebehu 19., najmä však v prvých desaťročiach 20. stor. v mestách nadobudla charakter robotníckej interetnickej kultúry. V širšom zázemí to bola pomeštená poľnohospodárska kultúra. Mesto Bratislava, podobne ako aj jej zázemie, predstavovalo štrukturovaný viacetnický celok, v ktorom podobne ako tomu bolo na celom Slovensku, každá etnicita plnila dôležitú ekonomickú, spoločenskú a kultúrnu funkciu. Rozpad tejto mnohoetnickej, po stáročia fungujúcej štruktúry, nastal v 40. rokoch 20. stor. najmä v súvislosti s inštitucionálnymi zásahmi.

Stredoslovenské subregióny

Na tomto území sa vyvinuli dva väčšie a tretí menší subregión až v 14. stor., a to v okolí

Dvojpodlažný viacrodinný dom s komorami na spanie, Kunešov (Honneshau), okr. Žiar n. Hronom – foto 1940, repro H. Bakaljarová.

Kremnice, Nitrianskeho (Nemeckého) Pravna a Žarnovice. Založenie nových osád súviselo s náleziskami zlata a striebra, preto aj Kremnica dostala tzv. jihlavské právo, variant mestských práv aplikovaných aj inde v Uhorsku. Obce v okolí Kremnice, Nitrianskeho Pravna a Žarnovice však vznikli na zákupnom práve ako lehoty, čo vystihujú aj nemecké názvy miestnych obcí zakončené na „hau“, „häu“ (klčovanie).¹⁹ Vzhľadom na terén a prácu mali reťazovú zástavbu a obyvateľstvo sa zaoberalo baníctvom, drevorubačstvom, pomocnými tesárskymi prácami v baniach a pálením uhlia.

Štatistiky z konca 18. a z 19. stor. poukazujú na úpadok miestneho baníctva, čo súviselo s vyťaženie rudných žíl. Preto obyvateľstvo z okolia Kremnice a Pravna hľadalo nové druhy práce. Orientovali sa na drevárstvo, murárstvo a podobne ako Slováci z okolia i na sezónnu prácu v Nemecku a Rakúsku. Len v Handlovej v súvislosti s nálezmi uhlia a jeho zvýšenou potrebou sa v 20. stor. baníctvo rozšírilo, k čomu zač. 20. stor. prispela i stavba železnice a veľkého robotníckeho

sídliska. Do miest, ktoré sa začali vyľudňovať, prichádzalo slovenské obyvateľstvo. Dve uhliarske a drevárske obce pri Žarnovici ostali aj v tejto dobe odkázané na sezónnu alebo dlhotrvajúcu prácu mimo rodiska.

Aj v týchto stredoslovenských subregiónoch spolunažívanie s okolím bolo pretrhnuté v rokoch 1945–46. V Handlovej už skôr ako inde, pretože baníkov podobne ako aj banské stroje nemecké vojská odvážali v súvisi s vedením vojny. Po r. 1945–46 – vysídlení miestneho nemeckého obyvateľstva – boli tieto obce osadené obyvateľstvom z vojnou poškodených slovenských dedín, a po r. 1950 v tzv. „B“ akcii i obyvateľstvom vypovedaným z miest.

Pre národopisné sledovanie tohto subregiónu sú dôležité tieto doklady: opis Mateja Belu, založený na poznatkoch zo zač. 18. stor., na konskripcii obyvateľstva z tej doby, ako aj na trojrozmerných artefaktoch, zachovaných na mieste i v múzeách. M. Bel za hlavný druh práce regiónu považoval baníctvo, banské tesárstvo a drevorubačstvo. Ovce, dôležité pre život a prácu

Roh s pecou a sporákom vyhradený na prácu a varenie, Krahule (Blaufuss), okr. Žiar n. Hronom – foto 1940, repro H. Bakaljarová.

baníkov, sa však podľa jeho mienky chovali slovenským salašnickým spôsobom. Poľnohospodárstvo a ovocinárstvo bolo rozvinuté v okolí Nitrianskeho Pravna, ktoré sa vyznačovalo miernejšou klímou. Obyvateľstvo v oboch regiónoch bývalo v priestranných zrubových domoch. Konštatoval pomerne malú vzdelanosť obyvateľstva, hrubosť mravov a reči, vzdialenej od normy nemčiny vtedajších uhorských vzdelancov.²⁰

Belov opis konkretizuje dosiaľ u starších jednotlivcov zachovný miestny dialekt, ktorý ako archaický skúmajú aj v súčasnosti nemeckí dialektológovia. Medzi význačnú pamiatku patrili doneďavna i pavlačové zrubové dvojpodlažné domy, ako aj fragmenty odevu a výšiviek. Vilém Pražák poukázal, že dvojpodlažné zrubové domy z okolia Kremnice majú svoje korene v 16.–17. stor.²¹ Ich zachovanie do 20. stor. súvisí s miestnym typom rodinného života a delby majetku. Jeho mienku o dobe vzniku potvrdzuje i novší nález datovania skúmaného typu domu z Kremnice (1596), ako aj dobový pohľad na Kremnicu z 18. stor. Miestna staršia vlastivedná spisba však typológiu tohto

domu spája s nemeckými koreňmi kremnických osadníkov. Uvedené doklady z Kremnice a okolia, najmä však varianty poschodového domu tej doby zo Slovenska (Čičmany, Orava, Turiec, Rajec), z Valašska i poľskej Oravy a staršie z miest s komorami na spanie alebo skladovanie, poukazujú na fakt, že ide o dom, ktorého typ sa na vidieku ustálil v 16.–17. stor. V mestách však existoval už od 13. stor. Vzhľadom na priestorovú a funkčnú diferencovanosť ho obývali rôzne spoločenské vrstvy, čo súviselo s priestorovými potrebami rodinných príslušníkov, s rôznymi druhmi práce (napr. remeslami – farbiarstvom) či spoločenským postavením (zemani, šoltýsi, mešťania a pod.). V kremnickom subregióne sa u nemeckého obyvateľstva tento typ udržal dlhšie ako inde na Slovensku, čo súviselo i s celkovým úpadkom baníctva. Uhlopriečnym delením izby na pracovnú a kultovú či spoločenskú časť sa tieto domy neodlišovali od slovenských. Rozdiely spočívali vo veľkosti dvorov a hospodárskych budov, ako aj v ich situovaní. Táto skutočnosť súvisela s faktom, že banické a drevárske rodiny sa pôvodne poľno-

Družičky v partičkách a nevesta v parte, rekonštrukcia. Foto z r. 1940, Lúčky (Kuneschau), okr. Žiar n. Hronom – repro H. Bakaljarová.

hospodárstvom nezaoberali, a preto tradície roľníckeho členenia dvora a hospodárskych budov im boli cudzie.

Súdiac podľa starších fotografických dokladov odev nemeckého obyvateľstva v kremnickom a pravnianskom subregióne patril do skupiny stredoslovenského ľudového odevu. Ešte v 19. stor. ho v ženskom odevu charakterizoval pendel, krátke rukávce, oplečie, modrotlačová sukňa a zásterka ako aj krátky živôtik a kosička. Mužský odev vykazoval prvky remeselníckeho mestského odevu. V mužskom i ženskom odevu boli v obľube tmavé farby, v ženskom a dievčenskom kombinované s červenými a bielymi doplnkami. Muži v súvislosti s odchodmi za prácou prešli k mestskému odevu už koncom 19. stor. U žien a dievčat nosenie tradičného odevu ožilo v 30. rokoch v súvislosti s nacionalistickými veľkonemeckými tendenciami. Podobne ako v sledovaní domu, aj tu sú dôležité doklady zo 16. stor. Opisujú zavítie žien pomocou rúbka zakončeného výšivkou alebo čipkou, zvaného „drum“. Z okolia Nemeckého Pravna a Prievidze sa zachovali výšivky nielen

z týchto rúbkov, ale i zo záster. Charakterizujú ich rozvinuté kyticové kompozície doplnené vtáčimi motívmi. Vyšité sú stehovými technikami hodváhom na batiste. Pláténé, vapérové alebo paťolátové rúbky a zástery zdobené výšivkami a čipkami boli v Uhorsku módne v 16. a 17. stor., čo dokladá nielen ikonografia, ale i zachované časti meštianskeho a šľachtického odevu. V ľudovom odevu obe časti poznáme pod rôznymi názvami (rúbok – podvijka – polka, široká zásterka – šata) nielen na slovenskom, ale i maďarskom vidieku (napr. v Moravskom Lieskovom, Trenčianskej Teplej, v Pohraničiach a pod.). Stojí však za povšimnutie, že kyticové a vtáčie motívy, vyšívané rôznymi stehovými technikami, sa v umelecky dopracovanom svojbytnom variante zachovali len medzi slovenským obyvateľstvom na Hornej Nitre (Rybany, Skačany).

Podobne sa stalo v Nemeckom Pravne aj s ovocinárstvom a spracovaním ovocia (sušením, pálením, varením lekváru). Koncom 19. a 20. stor. sa obchodovaním s týmito výrobkami preslávili už hornonitrianske slovenské dediny.

Zavítie patricijských žien do rúbka, tabuľová maľba Majstra MS 1506, Banská Štiavnica, dnes MNG Budapest – repro H. Bakaljarová.

Subregióny stredného Slovenska obývané Nemcami sa stali pre výskum organizovaný v 30. a 40. rokoch 20. stor. z Rakúska a Nemecka atraktívne, pretože najmä v okolí Kremnice sa archaizmy zachovali v súvislosti s ekonomicko-spoločenským úpadkom. Ich existenciu sa nemeckí nacionalisticky zameraní odborníci pokúšali vysvetliť ako doklad spolunáležitosti pravnianskych a kremnických Nemcov s nemeckou pravlastou. Historický rozbor vývinu tejto kultúry (najmä domu, odevu, ornamentiky, výroby) a analýza variantov existujúcich na širšom území Slovenska a Uhorska naznačuje, že ide o rezíduá, ktorých udržanie súvisí nielen s etnickou príslušnosťou nositeľov a užívateľov, ale s charakterom kultúry strednej Európy a stredného Slovenska v 16.–18. stor., a hospodárskymi okolnosťami, najmä úpadkom baníctva v okolí Kremnice a Pravna koncom 18. stor., predovšetkým však v 19. storočí.

Východoslovenské subregióny

V rámci nášho sledovania samostatnú problematiku tvorí Spiš, kde nemecké obyvateľstvo zakladalo osady nielen na novovymieraných cho-

Kyticová výšivka z rúbka, Prievidza, kon. 18. stor. – repro H. Bakaljarová.

tároch, ale často v bezprostrednom susedstve slovenských sídiel alebo uhorských kopijníckych osád (osady strážcov hraníc). Na túto okolnosť poukázal Branislav Varsik rozborom toponymie a archeologických dokladov. Dokázal, že v 12.–14. stor. existovali na tie isté osady názvy slovenské, mladšie uhorské a najmladšie nemecké. Alebo, že sa zo slovenských prostredníctvom maďarčiny vyvinuli názvy nemecké, resp., že v mestách osídlených Nemcami ostali samostatné slovenské ulice.²² Ďalším špecifikom Spiša bol spolek 24 spišských miest, ktoré podobne ako kopijnícke osady mali v rámci župy vlastnú samosprávu, pod ktorú patrili nielen sudy, ale aj školy a cirkev. Ďalšou historickou zvláštnosťou, ba až anomáliou sa stala skutočnosť, že za Žigmunda sa r. 1412 dostalo trinásť spišských miest na 400 rokov do poľského zálohu.²³ Tým sa časť Horného Spiša dostala pod spravovanie poľského hradného panstva, majúceho sídlo v Starej Lubovni, a druhá časť Spišskému hradu. Toto členenie, ktorému koniec urobila až Mária Terézia r. 1773, znamenalo dvojkoľajný vývin. Nemecké obyvateľstvo, žijúce v poľskom zálohu, konzervovalo svoju kultúru a náboženstvo. Prichádzalo do

styku nielen so Slovákmi, ale aj s Goralmi a Rusínmi, ktorí sa usadzovali v starých i nových sídlach. Obchodne sa orientovali aj na Poľsko. Prepravu tovaru mali v rukách najmä obyvatelia Spišskej Belej. Naproti tomu mestá a dediny, ktoré boli v správe Spišského hradu, podľahli skôr katolizácii a slovakizácii. Centrami sa stali bohaté mestá, akým bol Kežmarok a Levoča, ktoré na seba sústreďovali nielen medzinárodný obchod, ale aj kultúrny život širokého uhorského zázemia. Odrazilo sa to v ekonomickom a spoločenskom živote, v školstve, umení, remeslách, tlačiarstve. V súvislosti s týmito skutočnosťami sa v 18. stor. stala väčšina väčších spišských miest (najmä Kežmarok a Levoča), podobne ako na západe Bratislava a na východe Prešov, dôležitými centrami vyzrievania slovenského národného obrodzenia.

Južnú časť Spiša tvoril *Dolný Spiš*, ležiaci v Slovenskom Rudohorí s význačnými náleziskami striebra, medi, antimónu a ortuti.²⁴ Názov preň – gründerlský alebo valbürgerský Spiš – pochádzal od práv vzťahujúcich sa na ťažbu a spracovanie rúd. Napriek tomu, že administratívne patrilo do troch žúp, mestskými a kultúrnymi strediskami tohto subregiónu sa stala Gelnica a Dobšiná. Menšie mestá a mestečká sa medzi sebou rôznili nielen intenzitou ťažby rudy, ale i rôznymi železiarskymi a mediarskymi výrobkami (napr. Smolník od Štósu, Nálepkova, Mníška). Túto časť Spiša, najmä južný subregión, charakterizovala trojjazyčnosť, čo sa dodnes zachovalo v Medzeve, známom v minulosti svojimi hámrami a výrobou motýk a rýľov a ich exportom do celého Uhorska. Z celoslovenského a celouhorského vývinu malo spišské baníctvo eminentný význam, čo sa prejavilo i v zavádzaní nových technologických postupov, ktoré spätne pôsobili na vývin a zmeny miestnej kultúry a života tradícií. Nové mechanizmy v podobe buchadiel a drvičov rudy, poháňaných vodnou energiou sa uplatnili v 15. stor., prvú vysokú pec postavili v Dobšinej r. 1680, prvá výkonná koksová začala pracovať v Krompachoch r. 1897.²⁵ V 2. pol. 19. stor. zmeny technológie, odrezanosť od železničnej dopravy postupne ukončovali prosperitu Dolného Spiša i susedného Gemera. Výkonné železiarne zriaďovali tam, kde bol lacnejší a prístupnejší dovoz koksu a rudy (napr. v Prakovciach, Krompachoch, v maďar-

Tatranský horský sprievodca, grafika zo zač. 20. stor. – reproto H. Bakaljarová z publikácie Az Ország Magyar Monarchia, Budapest 1900.

skom Ózde). A spišské obyvateľstvo bolo nútené za prácou dochádzať, alebo hľadať iné druhy obživy, čo na Dolnom Spiši uľahčoval trilingvizmus. Po r. 1918 sa však spišské podniky neubránili vyspelej českej železiarskej konkurencii. Postupne dochádzalo k obmedzeniu výroby a demontáži podnikov. Tým po r. 1923 tisíce ľudí stratilo prácu, čo viedlo k veľkej vlne vysťahovalectva a zostreniu politického a národnostného napätia.

Stagnácia neobišla ani Horný Spiš, čo taktiež súviselo so stavbou železnice (košicko-bohumínskej v r. 1869–73). Väčšina spišských miest sa na základe stredovekých privilégií postavila proti stavbe železnice a priemyselnej výrobe, ktorá sa v dôsledku toho začala vyvíjať mimo starých mestských centier. Napredovať začali dosiaľ menej významné lokality (napr. Poprad, Spišská Nová Ves) a staré centrá (Spišská Sobota, Levoča, Kežmarok) a ich zázemie začalo stagnovať. Časť

△ ◁ *Stehová výšivka s kompozíciou vtáčikov*

a vetvičiek na obalku zástery, Prievidza, kon. 18. stor. – reproto H. Bakaljarová.

◁ *V slovenskom prostredí vtáci a vetvičkový motív tvorivo prekomponovali. Detail výšivky z rukávov. Rybany, okr. Prievidza, kon. 19. a zač. 20. stor. – reproto H. Bakaljarová.*

podtatranského – v tom nielen nemeckého ale i slovenského obyvateľstva – našla však nové zamestnania, ktoré súviseli s budovaním Vysokých Tatier ako športového a liečebného centra Uhorska. Toto podnikanie mali v rukách najmä hornospíšskí Nemci, neskôr i Slováci, čo zakrátko podľa rakúskeho a švajčiarskeho vzoru dosiahlo nielen celouhorské, ale i svetové parametre. Tento druh podnikania sa odrazil v nových zamestnaniach podtatranských obcí, akými boli hotelierstvo, transport, vysokohorské sprievodcovstvo, chatárstvo, trénerstvo zimných športov, ako aj tatranskými hotelierskymi podnikmi zmluvne zabezpečované pestovanie zeleniny, chov hydiny, dodávky mlieka, syra a lesných plodín.

*

Mnohoznačnosť kultúry Spiša súvisí so zložitou správneho členenia i pestrosťou jeho etnickej skladby. Tým, že Spiš tvoril dôležité ekonomické, spoločenské i kultúrne územie nielen v rámci Slovenska, ale celého Uhorska, venovala sa pomerne zavčasu pozornosť aj jeho ľudovej kultúre. Prvé doklady zo 16. stor. pochádzajú z miestnej ikonografie, datovaných domov a remeselníckych výrobkov. Ich dôležitosť spočíva však aj v tom, že pomocou nich možno identifikovať javy a predmety, ktoré sa v 19. a 20. stor. zachovali aj na dedinách medzi slovenským, rusínskym a goralským obyvateľstvom. Z týchto dokladov sa napr. dozvedáme, že na kosenie trávy sa tu popri kosáku a srpe používala aj kosa s krátkym kosiskom. V 16. a 17. stor. orba ťažkým pluhom ťahaným volským záprahom umožňovala levočským mešťanom hlbšiu orbu, a tým aj vyššiu rentabilitu poľa. V chove dobytka sa Spiš prezentoval nielen salašníctvom, ale aj vysokou produktivitou ustajneného dobytka, čomu napomáhala i špecializácia jednotlivých dedín a chovateľov orientovaná na domáce a cudzie vzory.

Výrobu charakterizovala nielen domácka výroba pre dom a na predaj, ale i vyspelé, často umelecky špecializované remeslá, ktoré mali odbyť na domácich a zahraničných trhoch (plátenníctvo, kožušníctvo, krajčírstvo, šperkárstvo, čipkárstvo). Remeselníci (farbiari, čipkárky, kožušníci, čižmári a pod.) však nežili len v mestách, ale aj na vidieku a výrobkami zásobovali nielen nemecké, ale i slovenské, rusínske a goralské dediny. Variabilita ich výroby spočívala na princípe, že objednávateľia svojim lokálnym vkusom a výberom usmerňovali vonkajšie dotvorenie patričného výrobku.

Tým, že väčšina spišských osád vznikla v 13. a 14. stor. na základe nových právnych a sídelných princípov, mali uličnú zástavbu, náves alebo námestie, čo sa v základe zachovalo dodnes. Ba niektoré, v súvislosti s prírodnou polohou, majú aj v súčasnosti tzv. slnečnú stranu ulice, ktorá využívala slnečné svetlo a teplo, a tzv. mesačnú stranu ulice, na ktorej stáli dielne, hospodárske stavby a menej hodnotné byty. Naproti tomu goralské a rusínske dediny založené neskôr dodržali reťazovú zárubkovú zástavbu, čo súviselo so spôsobmi ich hospodárenia. Drevo začalo ustupovať tvrdým materiálom v mestách už v 15. stor. v súvislosti s protipožiarnymi opatreniami. Do polovice 20. stor. sa drevené domy udržali najmä v horských dedinách zameraných na chov dobytka.

Do konca 19. stor. sa na Spiši aplikovalo päť typov domov s odlišným radením priestorov. Najrozšírenejšie boli domy s radením na os a pitvorom medzi izbou a komorou. Druhým typom bol dom s izbou medzi pitvorom a komorou, ktorý existoval najmä medzi Goralmi na našej i poľskej strane Karpát. Tretím spôsobom bolo situovanie komory pri izbe na uličnej strane. Z komory sa postupne vyvinula ďalšia izba, čím bol daný základ štvorcového domu. Tento typ sa do r. 1944 vo vyhranenejšej forme zachoval na severovýchodnom Slovensku. Posledné dva typy, a to dom s podbránou a poschodové domy, súdiac podľa datovania, existovali na Spiši od 16.–17. stor. Ich staršie varianty poznáme z Bratislavy, a to dvojpodlažný dom pravdepodobne z 13. stor. a dom s podbránou zo 16. storočia. Vstup týchto spišských domov volali „forhaus“, pitvor s otvoreným ohniskom „lajp“ a priestor pod strechou izby a komory „bün“. Uvedené názvy sa vyskytujú aj v stredovekej nemčine. Spolu s drevenými chrličmi „riňami“, určenými na zachytávanie dažďovej vody, sa zachovali na predmestí Spišskej Novej Vsi do pol. 20. stor.²⁶ V dokonalejšej forme so stolicovou strechou, spočívajúcou na múroch a prechodnou podbránou existovali aj v iných mestách a mestečkách Slovenska. Dodnes charakterizujú západoslovenský vidiek, kde sa tento typ udomácnil koncom 19. a zač. 20. stor. Aj poschodové domy s komorami na spanie alebo ako sklady existujú v rozptyle po celom Slovensku. Nie však v takej kompaktnej zástavbe ako v spišských mestách a mestečkách (napr. Lubica, Spišská Belá, Levoča, Spišská Sobota), kde ich obývali najmä remeselníci. Ich vývin však v 19. stor. neustrnul, ale na základe protipožiarnych predpisov sa začali koncom 19. stor. budovať tzv.

Námestie s mestskou renesančnou zvonnicou a gotickým r.k. kostolom, Sp. Sobota (Georgenberg, dnes časť Popradu), prvá zmienka o meste 1256 – foto 1940, repro H. Bakaljarová.

Námestie s centrálne umiestneným, pôvodne gotickým r.k. kostolom, Medzev (Metzenseifen okr. Košice), prvá zmienka o obci 1272 – foto 1940, repro H. Bakaljarová.

Murované trojosové domy, z komory sa na priečelí vyvinula ďalšia izba, dvor uzavretý bránou, Medzev (Metzenseifen, okr. Košice), kon. 19. a zač. 20. stor. – foto 1940, repro H. Bakaljarová.

Dvojpodlažný murovaný dom farbiaru z pol. 16. stor. Kežmarok, okr. Poprad – foto 1940, repro H. Bakaljarová.

Dvojpodlažné murované štítové domy s drevenými chrličmi, Spišská Sobota (Georgenberg, dnes časť Popradu), pôvodne renesančné, prestavané v 19. stor. – foto 1940, repro H. Bakaljarová.

„fajermúry“, ktoré delili povaly jednotlivých domov. V dôsledku toho sa sedlové strechy so štítmí zmenili na pultové s nehorľavou krytinou. V zápäť to viedlo k využitiu podstrešia druhého podlažia na sklady a sušiarne.

Ďalším stavebným špecifikom spišských dedín a mestečiek bolo radové umiestňovanie stodôl konča záhumnia, ktorými sa sídla s uličnou zástavbou separovali od chotára. Tento uzavretý spôsob zástavby sa zachoval vo viacerých nemeckých i slovenských spišských dedinách do pol. 20. stor. (napr. Spišská Sobota, Chmelnica, Kraviany). Časť starších odborníkov v takomto usporiadaní stodôl videla prežívanie stredovekých obranných systémov.

Aj pre odev miestneho obyvateľstva existujú doklady, počínajúc 16. storočím. Odev spišských Nemcov, podobne ako aj ostatných etníc žijúcich v tomto regióne, zaraďujeme do skupiny severoslovenského odevu. Ženský charakterizovala dlhá plátaná košeľa a sukňa prišitá na živôtik zvaný vist, ako aj úzka alebo široká zástera. Mužský odev bol zo súkna, a to u Slovákov, Goralov a Rusínov z bieleho, u Slovákov aj zo svetlomod-

rého. Naproti tomu odev Nemcov bol tmavý, väčšinou čierny. Rozdiel spočíval aj v klobúkoch (Nemci nosili veľké, Slováci malé). Staršie písomné doklady a ikonografia dokladá v odevu patriciátu jemné farebné súkna, zamaty, brokáty, medzi ľuďom hrubé súkno a ľanové plátno. Šuby podšité kožušinou boli napr. pre levočských radných pánov natoľko záväzným znakom funkcie, že ich nosili pri plnení svojho úradu aj v lete.²⁷ Ale už zač. 18. stor. M. Bel zaznamenal, že sa spišskí Nemci odevom podstatne nelíšia od Uhrov. Napriek tomuto konštatovaniu sa v spišskom ženskom odevu do konca 19. stor. zachovali dve archaické súčiastky, vlastné odevu mešťaniek v 15. a 16. storočí. Patrí medzi ne šuba – „šaub“ – podšitá kožušinou, ktorú vo Veľkom Slavkove v 2. pol. 19. stor. nosili dievčatá do kostola ako slávnostný odev. Neskôr ju zhotovenú z modrotlača a podšitú flanelom používali ženy v zime pri prenášaní detí.²⁸ Druhou archaickou časťou bola odedza – „koc“, ktorú v 19. stor. podľa materiálu a výzdoby používali na tri príležitosti. Biela s čipkami podobne ako aj inde na Slovensku bola obradovým odevom, pretkávaná alebo farbiarska sa používala na varovanie detí a súkenná ako zimný prehoz. O tejto pôvodnej funkcii svedčí aj nemecký názov „koc“ – hrubý kus súkna.²⁹

V Dolnom banickom Spiši sa odev vyvíjal v úzkej závislosti od mestskej uhorskej módy a vojenskej uniformy, čo dokladá miestna vlastivedná literatúra.³⁰

Možnosť porovnať uvedené archaizujúce doklady ako i typológiu bývania a odevu bývalých nemeckých dedín s obydlím a odevom Slovákov, Goralov a Rusínov Spiša, vedie k domnienke, že na základe estetických hodnotových orientácií, spočívajúcich v prítomnosti protestantskej náboženskej etiky, ako i určitej separovanosti trvajúcej po 4. storočia, sa najmä v Hornom Spiši vyvinuli tendencie, ktoré viedli k udržaniu archaizmov ako znakov vonkajšieho regionálneho a etnického špecifika, čo sa od konca 19. stor. stupňovalo aj v súvislosti s rastom veľkonemeckého nacionalizmu.

Podobne sa v tomto čase aj striedmosť pomeštenia začala pokladať za znak nemeckosti, čo vynikalo najmä v súvislosti s pestrosťou odevu a zvykmi ostatných etníc, ktoré sa dlhšie pridržiavali skôr v regióne všeobecne rozšírených tradícií.

*

Zhrňujúc možno vysloviť mienku, že Spiš na základe vyspelých miest i menších mestečiek prispel k transmisii mestskej kultúry na vidiek,

Nevesta v parte, Toporec (Toppertz, okr. Poprad) – rekonštrukcia z 30. rokov 20. stor., repro H. Bakaljarová.

Mládenec vo sviatočnom tmavomodrom súkennom odevu, Holumnica (Hollomnitz), okr. Poprad – rekonštrukcia z 30. rokov 20. stor. repro H. Bakaljarová.

Matka v šube s dieťaťom v náručí, tabuľová maľba Útek sv. Alžbety z Wartburgu, 1474–77, hlavný oltár, dóm Košice. Variant odevu a prenášanie detí v ňom pretrvali vo Veľkom Slavkove (Grossschlagendert) na Spiši do konca 19. stor. – repro H. Bakaljarová.

Súkenné šuby košických mešťaniek, tabuľová maľba z hlavného oltára sv. Alžbety, 1474–77, dóm Košice – repro H. Bakaljarová.

Dieťa zavité v odedze zvanej koc, detail tabuľovej maľby Májstra Pavla z Levoče Ecce homo, okolo 1520, kostol sv. Jakuba, Levoča – repra H. Bakaljarová.

Červeným a modrým preberané vzory čínovate z odedze, Podhorany (Malder), okr. Poprad, foto 1940, repra H. Bakaljarová.

Súkenné prikrývky použité ako plášte, detail tabuľovej malby Narodenie, okolo 1450, pôvodne hlavný oltár, Lipt. Mara (okr. Liptovský Mikuláš), dnes MNG Budapešť. Súkenné pokrovce zvané koc, používali na Spiši aj na varovanie detí – reproto H. Bakaljarová.

Slávnostný odev mladej ženy, Medzev (Metzenseifen), okr. Košice. Odev materiálom a tvarom nadväzoval na uhorský reprezentačný dvorský odev – rekonštrukcia. Foto 1940, reproto H. Bakaljarová.

a to počínajúc 16. storočím. Kultúrna vyspelosť miestnej mestskej kultúry, troj a štvorjazyčnosť inteligencie, ako aj tolerancia prispeli k formovaniu celoslovenskej národnej kultúry v 16.–19. stor. Dôsledky úpadku koncom 19. stor. sa prejavili v zachovaní niektorých archaizmov, ktoré spolu s archíváliami a ikonografiou prispievajú k poznávaniu staršieho stupňa vidieckej kultúry Slovenska. Na druhej strane však práve ekonomický, spoločenský a kultúrny úpadok Spiša koncom 19. a v prvých desaťročiach 20. stor. vytvorili podmienky k nacionálnemu vyhroteniu a pretrhnutiu vývinovej nite, ktorá spišských Nemcov spájala s celoslovenským vývinom.

Úpadok

a pretrhnutie kontinuity

Za vývinový zlom spolunažívania Nemcov s ostatnými národnosťami a etnickými skupinami na Slovensku sa obyčajne považujú roky

1944–46, kedy došlo k odsunu nemeckého obyvateľstva z Československej republiky. Uvedené roky sú však len vyvrcholením rozpadu nemeckého osídlenia v Československu, a teda i v bývalom Uhorsku i na Slovensku, ku ktorému postupne dochádzalo od zač. 19. storočia. Najmä v mestách začala totiž populačná krivka nemeckého obyvateľstva klesať. Táto skutočnosť mala za následok, že zo stagnujúcich lokalít odchádzalo obyvateľstvo do nových centier, zámoria alebo do Budapešti. Po absolvovaní vysokých škôl rôznych smerov takto pomaďarčení Nemci, znalí troch rečí, zaujímali význačné miesta vo vede, technike, medicíne Rakúsko-Uhorska. Tí, ktorí sa vrátili domov, sa na Spiši zaslúžili o povznesenie turizmu, hoteliérstva i tatranských sanatórií. V baníckych regiónoch začal klesať počet nemeckého obyvateľstva i v dôsledku sťahovania obyvateľstva, ktoré stratilo prácu v už vyťažených baniach.

Medzevský kováč pri kovaní rýla pomocou mechanického buchadla poháňaného vodnou energiou – foto 1940, repro H. Bakaljarová.

Ďalšou príčinou rozkladu nemeckého osídlenia bolo poslovenčenie mnohých miest a mestečiek Slovenska, v ktorých časť obyvateľstva bola nemecká, napr. Modra, Pezinok, Jur, Levoča, Banská Štiavnica, Trnava, Banská Bystrica a pod., čo súviselo s poklesom natality Nemcov, ale aj s biologickým rastom slovenského obyvateľstva, a s celkovou sociálno-etnickou situáciou Slovenska v 2. pol. 19. stor. a zač. 20. storočia.

Všetky uvedené okolnosti alarmovali nemeckú, nacionálne naladenú inteligenciu, ktorá sa nepomaďarčila a ostala v rodných obciach či regiónoch, alebo pôsobila v Pešti, Viedni a v Prahe. Situácia sa natoľko vyostrila, že po r. 1918 sa na Spiši v zmysle starých výsad dožadovala samosprávy alebo pripojenia k Maďarsku. Na základe ústavy

Československej republiky však Nemci obdržali právo na vzdelanie a na kultúrny život v materinskej reči. Tak sa stalo, že na Slovensku v mnohých nemeckých lokalitách, kde sa prv vyučovalo po maďarsky, sa založili nemecké školy (v školskom roku 1927–28 bol nasledovný stav nemeckého školstva na Slovensku: 107 obecných škôl, 3 meštianky, 4 učňovské školy, 3 gymnáziá – Bratislava, Levoča, Kežmarok).³¹ Učiteľské a odborné školy navštevovali nemeckí študenti zo Slovenska v Čechách v Sudetoch a vysoké školy v Brne a Prahe. Po r. 1934 fašistická nemecká propaganda v Sudetoch začala získavať nemeckých študentov zo Slovenska a postupne ich pripravovať na činnosť piatej kolóny hitlerovského Nemecka v slovenskom zázemí. Postupne sa športové a kul-

túrne organizácie Nemcov na Slovensku dostali pod priame riadenie NSDP, so strediskom v Lибerci.

V súvislosti s tendenciami nemeckej sfašizovanej národopisnej vedy sa u nás začali šíriť mienky o prioritnom postavení nemeckej kultúry a umenia v Európe, teda i nemeckej menšiny medzi národnosťami obývajúcimi Slovensko.³² Demagógia nacionalizmu pôsobila aj medzi robotníctvom. Počas Slovenského národného povstania v okolí Kremnice, Prievidze a Handlovej, kde bolo zorganizované silné odbojové hnutie, sa vytvorili skupiny, ktoré na základe znalosti slovenskej reči a terénu zrádzali partizánske operácie a pozície nemeckým vojskám. Výsledky týchto zrád sa na strednom Slovensku prejavili nielen perzekúciami a deportáciami miestneho obyvateľstva, ale aj vypálením a vystríeľaním obyvateľstva jednotlivých dedín a osád. Pod vplyvom týchto udalostí ustupujúce nemecké vojská so sebou brali aj nemecké školopovinné deti a exponované rodiny, z význačných závodov i nemeckých robotníkov. V lete r. 1945 sa ich veľká časť vrátila do rodných dedín. Medzitým sa však začal realizovať odsun nemeckého a maďarského obyvateľstva z územia Československej republiky, čo znamenalo vysídlenie väčšiny Nemcov aj zo Slovenska.

Z prístupných dokladov dnes ťažko určiť, koľko ľudí v tejto akcii opustilo Slovensko. Skôr možno konštatovať, kde Nemci ešte na Slovensku ostali. Stalo sa tak v spišskej Chmelnici, kde obyvateľstvo žilo za vojny spolu s partizánmi v horách. V Medzeve, kde obyvateľstvo bolo trilingvistické a pôsobila silná partizánska skupina združujúca odbojárův zo širšieho územia, ostala taktiež väčšina obyvateľstva.³³ Tzv. „optovanie“ umožnilo časti lojálneho obyvateľstva (väčšinou zo zmiešaných manželstiev) zostať doma, ev. zakotviť na novom pracovisku mimo rodnej obce. Títo „optanti“ dbali, aby na verejnosti nehovorili po nemecky a deti posielali do slovenských škôl.

V rokoch 1944–45 sa teda inštitucionálnym zásahom zavŕšila a pretrhla sídelná kontinuita Nemcov na Slovensku. Treba si však položiť otázku, či týmto zásahom zanikli aj tradície interetnického spolunažívania a hodnoty, ktoré sa po osem storočí uzatvárali miestami až so šiestimi tu žijúcimi etnicitami.

Na základe sústredených dokladov a ich vzťahovej analýzy sa pokúsime v záverečnej úvahe poukázať na charakter vzťahov existujúcich po osem storočí medzi ľudovou kultúrou Nemcov a Slovákov, čiastočne i ostatných etníc žijúcich osem storočí na území Slovenska.

Prvé obdobie (13.–14. stor.), v ktorom k nám príslušníci rôznych národností prišli (Nemci, Taliani, Francúzi, Česi), pokladáme za obdobie, kedy stredná Európa, zmietaná feudálnymi hospodárskymi krízami, hľadala východisko z krízy v nastolení nových spoločenských a ekonomických reforiem. Osadníci, pochádzajúci z cudziny i z územia ostatného Uhorska, sa usadzovali a pôsobili v duchu nového hospodárskeho európskeho modelu. Dôraz teda nekladíme na ich etnicitu, ale na skutočnosť, že sa stali nositeľmi nových európskych ekonomických, právnych a spoločenských vzťahov, ktoré sa pôvodne vytvorili vo vyspelých hanzových prímorských mestách. V Uhorsku sa nový model dopracoval v zmysle domácich potrieb a možností tak dokonale, že ponechával po stáročia možnosť života a práce rôznym profesiám a etnicitám, žijúcim podľa neho nielen na Slovensku, ale i v Sedmohradsku, v mnohoetnickej Panónii, v dolnom Rakúsku a na južnej Morave. Nóvum možno zhrnúť nasledovne: proti spoločensko-ekonomickým zásadám rodovej šľachty a cirkve, spočívajúcim často len na zvykovom práve, sa postavil písaný zákon. Proti životu v občinách, vedených pracovne i spoločensky majiteľom pôdy, pôsobila komunita mesta alebo dediny s vlastným richtárom, zastupujúcim panstvo. Namiesto naturálneho obchodu a dávok sa postavilo peňažné hospodárstvo, čo sa prejavilo najmä v obchode. Pevne sa stanovili poplatky za užívanie panskej pôdy. Lokality, založené alebo prebudované na základe týchto regúl, sa stali oporou panovníka proti moci rodovej šľachty. Rozpory medzi panovníkom a šľachtou v Uhorsku však nekončili v 13. stor. nastolením nových poriadkov, ale sa objavovali i v ďalších storočiach, a to vždy vtedy, keď slabla moc panovníka, alebo sa nastoľovali nové poriadky.

Nový model ďalších šesť-sedem storočí pôsobil na vývin kultúrnych prejavov na Slovensku:

– V poľnohospodárstve sa prejavil produktívnejším, ale na pracovné sily náročnejším trojpoľným systémom, ktorý mal dosah na usporiadanie poľnosti v rámci chotára.

– V súvislosti so snahou o intenzívnejšiu exploataciu prírody chotárov nových sídiel, ležiacich v menej úrodných regiónoch Slovenska, vznikli nové druhy práce, alebo sa pretvorili staršie (napr. baníctvo, povozníctvo, remeslá).

– Nastala zmena vo vzťahu majiteľa pôdy k užívateľovi. Medzi nich sa včlenil lokátor (richtár, šoltýs), ktorý na základe zákupného práva alebo voľby vykonával svoju riadiacu a sprostredkovateľskú funkciu.

– V rámci pracovnej sebestačnosti rodiny došlo k výraznejšiemu ustáleniu deľby práce medzi mužskými a ženskými členmi rodiny.

– Nové spôsoby členenia chotára a jeho exploatovania sa odrazili v sídelnej skladbe obce i dispozícii dvora a domu.

Medzi historické špecifikum slovensko-nemeckých kultúrnych vzťahov patria viacjazyčné mestské právne knihy. V nemčine, latinčine a češtine, s mnohými slovakizmami dokladajú zložitosť právneho života miest, v ktorých žilo viacero etníc. Podľa mienky domácich i súčasných zahraničných odborníkov nie sú len rečovým a právnym dokladom mestského života v Uhorsku, ale počínajúc 14. stor. podávajú aj obraz o vzťahoch v rámci remesiel, obchodu i interetnického spolunažívania jednotlivých miest na Slovensku. To znamená, že v súvislosti s aplikáciou nového ekonomicko-spoločenského modelu, akým boli mestá, sa vytvorili aj podmienky pre deľbu práce a spoločenský život viacerých etníc a deľbu práce medzi nimi. Deľba práce, ako aj vzájomná kooperácia, mali dosah nielen na snahu o vzájomné rečové dorozumenie, ale pôsobili i na dotvorenie kultúrnej štruktúry jednotlivých regiónov alebo subregiónov, v ktorých etnicita a vierovyznanie dotvárali patričné varianty kultúry. A to všetko spolu prispievalo k vytvoreniu pocitu domova.

*

V prenesení do reči systémovej analýzy to znamená, že pokiaľ kultúrny subsystém Nemcov, žijúcich na Slovensku, bol otvorený, vytvárali sa predpoklady pre tvorbu spoločného života a variantov kultúrnych hodnôt vyrastajúcich z jedného základu. Akonáhle sa subsystém uzavrel (napr. v dobe poľského zálohu, v dobe úpadku baníctva), dochádzalo k ustrnutiu a ev. i k návratom. Lpenie na privilégiách v dobe, kedy boli už prežitkom, patrí tiež k retardujúcim momentom a charakterizuje právnú a hodnotovú uzavretosť systému.

Archaizmy, ktoré v bývaní a odeve Nemcov na Slovensku existovali do zač. 20. stor. a majú svoje korene v 15.–17. stor., pomáhajú chápať tvarové a funkčné zmeny, ku ktorým došlo prechodom prvkov z jedného systému do druhého, a to z kultúry mestskej do vidieckej. Mnohé z týchto archaizmov však neexistovali len medzi Nemcami, ale boli rozšírené aj inde na slovenskom vidieku, kde ich často včasnšie zamenili za nové. V nemeckom prostredí sa zachovali v súvislosti s hospodárskym a spoločenským regresom, uzavretím society, čo bolo často sprevádzané aj pocitom „ozvláštnenia“.

V dobách, keď sa jeden prvok skladby povýšil

na určujúci a na jeho základe došlo k prepojeniu na systém cudzí, došlo k deštrukcii celého systému, utváranému po stáročia v existujúcich zložitých vzťahoch medzi jednotlivými národmi a etnickými skupinami bývalého Uhorska a Slovenska v ňom. K deštrukcii v 30. a 40. rokoch 20. stor. došlo vtedy, keď sa Nemci, žijúci na Slovensku, na základe jazyka a archaizmov v spôsobe života organizačne napojili na Sudety a politické zázemie sfašizovaného Nemecka. Vytrhnutím jednotlivých prvkov skladby, akým boli reč a archaizmy života a kultúry, sa starý celok skladby, v ktorom žili osemsto rokov, rozbil. Zároveň s tým došlo i k deštrukcii celého kultúrneho systému, ktorý spočíval na integrovaní kultúrnych hodnôt jednotlivých etníc, v ktorých Nemci na Slovensku v jednotlivých regiónoch žili a pracovali. Rozbitie systému a jednostranné prízvukovanie kultúrnej nadradenosti viedlo k nevrátnosti, k otvorenému nepriateľstvu, končiacemu snahou o vzájomnú likvidáciu. V súvislosti s odsunutím Nemcov z územia Slovenska po druhej svetovej vojne to znamenalo inštitucionálne prerušenie osemsto-ročnej tradície spolunažívania.

Avšak sledovanie kultúrnych tradícií, vytváraných na Slovensku po stáročia štyrmi až ôsmimi etnicitami, poukazuje na skutočnosť, že ich inštitucionálne prerušenie neznamenalo vždy a všade i zánik hodnôt. Na mnohých miestach a v určitých kultúrnych prejavoch boli načas zatlačené do úzadia. V novej podobe sa objavili vtedy, keď sa naskytila vhodná príležitosť. V priebehu posledných desaťročí kultúrne slovensko-nemecké tradície nadobúdali novú podobu prostredníctvom viacerých okolností. Medzi ne patria návštevy, korešpondencia s príbuznými v Nemecku, cesty po Európe, možnosť informácií poskytovaných rádiom, televíziou a rôznymi časopismi. Veľkú úlohu zohralo aj nemecké obyvateľstvo, ktoré v rámci optácie ostalo na rôznych miestach Slovenska. Väčšinou akulturovalo, ale zachovalo si povedomie rodinných tradícií. Ešte dôležitejšie sú však rodiny a lokality, ktoré sa v priebehu 18. a 19. stor. slovakizovali, ale udržali si povedomie o mestskom alebo remeselníckom a baníckom špecifiku. Tretiu skupinu, dôležitú pre udržanie a transponovanie tradícií, zohrali slovenské, maďarské a goralské lokality, ktoré žili v bezprostrednom susedstve s bývalými nemeckými dedinami a vzájomne sa kultúrne dopĺňali a ovplyvňovali. Patria sem slovenské podtatranské dediny i slovenské, chorvátske a maďarské dediny v okolí Bratislavy, ktoré na novoty, prichádzajúce z Rakúska a Nemecka, dodnes pohotovejšie rezonujú

ako lokality inde na Slovensku. K pretrhnutiu tradícií došlo tam, kde do bývalých nemeckých dedín prišlo obyvateľstvo, ktoré bolo zvyknuté na odlišný spôsob práce, rodinného i verejného života, ako ten, ktorý určil sídelný charakter obcí, do ktorých sa nasťahovali (napr. v okolí Kremnice, Nemeckého Pravna a v severnom Spiši).

Zhrňujúc možno vysloviť mienku, že kultúrna kontinuita sa pretfha tam, kde ostali len vonkajšie znaky kultúrneho systému bez človeka a spoločnosti, ktorí im rozumejú. Pričom po zdanlivom vonkajšom pretrhnutí môže dôjsť k novej nadväznosti nielen na základe vonkajších impulzov, ale aj na základe pretrvania latentného vedomia o vzťahoch existujúcich v minulosti, ktoré sa môžu na základe vonkajších zásahov umlčať ale aj zintegrovať. Systémová analýza potvrdila i tézu, že

jazyk je len jedným z ohníviek kultúry určitej etnicity. Určujúcou sa stáva skladba vytvorená pevným spojivom existujúcim medzi prostredím, prácou, hospodárstvom, spoločnosťou, úctou človeka k človeku, právom a materinským jazykom. Etnické a náboženské prvky v určitých časových úsekoch sa raz viac, inokedy menej podieľajú na vytvorení variantov kultúrnej skladby, vlastnej širšiemu územiu a viacerým etnicítam. Špecifikum kultúry tej ktorej etnicity potom možno poznať na základe analýzy skladby a fungovania jednotlivých prvkov i vonkajších znakových komponentov, medzi ktorými dôležitá, ale nie jediná úloha pripadá i jazyku. Spomínané varianty spolu s vonkajšími, vizuálne vnímateľnými znakmi i jazykom dotvárajú potom pocit domova.

POZNÁMKY

- 1 Na Slovensku žilo r. 1919 celkove 2 948 307 obyvateľov; českej a slovenskej národnosti 66,57 %, rusínskej 3,17 %, maďarskej 23,50 %, nemeckej 4,87 %, iní 1,89 %. Podľa sčítania r. 1919 žilo na Slovensku 143 589 Nemcov.
- 2 Na téme som začala pracovať r. 1987 v rámci úloh NÚ SAV. Dvojročný výskum som ukončila záverečnou správou uloženou v oddelení vedeckých informácií NÚ SAV. – Na jar 1989 som na požiadanie vedenia ústavu pre ústavnú tlač Národopisné informácie napísala samostatnú 100-stránkovú štúdiu: Bývalé nemecké sídla na Slovensku, ich história a kultúra, ktorá je v tlači. Obe práce obsahujú štatistiky, mapy a fotodoklady, na ktoré sa v tejto štúdii odvolávam.
- 3 Doma i v zahraničí germanisti dochádzajú k názoru, že nárečie v okolí Bratislavy, Kremnice i Nitrianskeho Pravna malo znaky východnej hornonemčiny, nárečie Spiša znaky východnej stredonemčiny. Po príchode nemeckých osadníkov pochádzajúcich z rôznych končín Nemecka do Uhorska sa menšie nemecké dialektologické celky prispôbili väčším a v ich vnútri nastala diferenciácia. Napr. v 18. a 19. stor. existovali podstatné rozdiely medzi nemeckým jazykom starých a mladých roľníkov, dedinských a mestských remeselníkov, mešťanov a inteligencie. – MENHERZ, K.: Zur Sprachsociologie. In: Sprachgeographie und Sprachsociologie der Deutschen Mundarten in Westungarn. Budapest 1977; – TAPANI PIIRAINEN, I.: Die Diagliederung des Frühneuhochdeutschen. In: Sprachgeschichte. Berlin-New York 1985, s. 1368 a ďalej. – VALISKA, J.: Die deutsche Mundart vom Chmelnica. Bratislava 1967 – Nemecké nárečie v Dobšinej. R. Sobota 1980.
- 4 Štatistiky: Magyarország népessege a Pragmatica Sanctio korában 1720–1721. Budapest 1896; – Magyar statistikai évkönyv 1900, 1913; – Zoznam miest na Slovensku podľa sčítania ľudu r. 1919. Bratislava 1921; – Odborná literatúra: ČAPLOVIČ, J.: Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn. I. II. Wien 1821; – MELZER, J.: Sitten und Gebräuche in einigen Theilen der Zipser Gespaanschaft. VB 1811, č. 40, 41; – URBANCOVÁ, V.: Počiatky slovenskej etnografie. Bratislava 1970; – BREDETSKY, S.: Reisebemerkungen über Ungarn und Galizien. Wien 1809; – BIEDERMAN, I.: Die Ungarische Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und Geschichte I. II. Innsbruck 1867; – GRÉB, J.: Besiedlung und Herkunf der Dunajetz-Schwaben. Südostforschung 1933; – WOLFRAMM, E.: Die Deutsche Besiedlung der Karpathenländer. Sudetendeutsches Jahrbuch, 1938. Böhm. Leipa-Zwickau, s. 297.
- 5 KOVAČEVIČOVÁ, S.: Bývalé nemecké sídla na Slovensku, ich história a kultúra. Bratislava 1990, mapa 1, 2 (v tlači). Pre orientáciu v nemeckých a slovenských názvoch jednotlivých lokalít v regióne západoslovenskom, stredo- a východoslovenskom uvádzame v prílohe zoznam nemeckých a slovenských názvov.
- 6 Atlas slovenskej socialistickej republiky. Bratislava 1980, IX 12, 14. – Svedčia o tom aj dodnes na mieste zachované kostoly z 12.–14. stor.
- 7 O usadení českých exulantov v 16. a 17. stor. hovorí Atlas československých dejín. Praha 1965, 8 j, 13 e. – Údaje o dedinách s habánskymi rodinami a ich džbánkárskou výrobou pozri Etnografický atlas Slovenska. Bratislava 1990, IV 11.
- 8 CAMMANN, A. – KARASEK, A.: Volkserzählung der Karpatendeutschen-Slowakei. I. II. Mar-

- burg 1981, I., s. 15–63, 379–440.
- 9 MARKO, J.: Dornkappel. Praha 1936.
- 10 CAMMANN, A. – KARASEK, A.: c. d., II, s. 15–45.
- 11 Pozri poznámky 3, 4.
- 12 KOVAČEVIČOVÁ, S.: K etnografickému charakteru ľudových štvrtí a kolónií v Bratislave. Slov. Národop. 33, 1985, s. 50, 69.
- 13 Tamtiež.
- 14 Boli to obce: Vrankaňa, Prievoz, Most na Ostrove, Rovinka, Jánošíková, Nové Košariská, Šamorín, Kvetoslavov.
- 15 V 16. a 17. stor. sa Habáni usadili v týchto západoslovenských obciach: Sobotište (1546), Brodské, Holíč, Klátov, Košolná, Dolné Orešany (1547), Borský Jur, Moravský Ján, Gbely, Kopčany, Popudiny (1551), Veľké Leváre (1588), Vlčkovce, Čachtice, Trenčín (1622), Senica, Chtelnica (1623), Dechtice, Dobrá Voda (1626), Častá (1664), Soblahov, Dubnica, Trenč. Teplá (1622). – KALESNÝ, Fr.: Habáni na Slovensku. Bratislava 1981; – SCHULTES, A.: Die Nachbarschaft der Deutschen und Slawen an der March. Wien 1954.
- 16 Vlastné prieskumy a výskumy r. 1953–1989. – Výstava Ľudové umenie Bratislavy v Mestskom múzeu v Bratislave v r. 1972–73. – Obce r. 1972 pripojili k Bratislave a Rusovce sa stali strediskovou obcou.
- 17 RICHTER, St. M.: Das Schulwesen in Deutschproben. In: Karpathenland, 1936, s. 5–9, 33–41, 72–92.
- 18 CAMMANN, A. – KARASEK, A.: c. d., s. 15–45.
- 19 Napr. v okolí Kremnice boli tieto názvy obcí zakončené na -hau: Drexlerhau (Janová Lehota), Gläserhau (Sklenné), Honnesahau (Kunešov), Kirckerhau (Handlová), Kuneschhau (Lúčky), Neuhaus (Nová Lehota), v okolí Nitrianskeho Pravna: Beneschhau (Vyšehradné), Brestenhau (Brieštne), Hedvigshau (Hedviga), Schmiedshau (Tužina).
- 20 BEL, M.: Notitia Hungariae novae geographico-historica. 4. zv. Viedeň 1735–1742; – KUHN, W.: Das Deutschtum der Kremnitzer Gegend in der 1. Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Karpatenland 3, 1930, s. 145–161.
- 21 PRAŽÁK, V.: Příspěvek k studiu lidových staveb v bývalé německé jazykové oblasti při Kremnici. In: Slov. Národop., 7, 1959, s. 3–54.
- 22 VARSÍK, Br.: Osídlenie Košickej kotliny III. Bratislava 1977.
- 23 R. 1412 dal kráľ Žigmund 13 spišských miest poľskému panovníkovi do zálohy za 37 kôp českých grošov. Jedenásť ich ostalo pod správou Spišského hradu. Dohoda o zrušení zálohy bola podpísaná až r. 1773 za panovania Márie Terézie.
- 24 Etnografický atlas Slovenska, I 7, IV 1, 23.
- 25 ECKERT, K.: Die deutschen Siedlungen in der Slowakei. In: Karpatenland 1, 1928, s. 5–15; – Encyklopédia Slovenska. Bratislava, heslo Hutníctvo; – FITTBOGEN, G.: Die Gründler. In: Karpatenland 4, 1931, s. 99–110.
- 26 Tento spôsob zachytávania dažďovej vody bol v mestách na Slovensku zaužívaný, čo dokladá aj kameňotlač znázorňujúca prešovskú ulicu od J. Alta z r. 1841. In: MARKOV, J.: Slovenský ľudový odev v minulosti. Bratislava 1955, obr. 123; – V stredoveku existovali drevené žlabové chrliče aj na hradoch, napr. na Budínskom hrade.
- 27 MARKOV, J., c. d., obr. 60, 89, 122–125, 166; s. 45, 46.
- 28 Matku v takomto odevu s dieťaťom na rukách znázorňuje tabuľová maľba Útek sv. Alžbety s deťmi zo zámku, 1477, oltár sv. Alžbety, dóm, Košice; – J. GRĚB: Zipser Volkskunde. Käsmark-Reichenberg 1932.
- 29 Varovanie v odedze znázorňuje detail tabuľovej maľby Ecce Homo, 1520, dielo Majstra Pavla z Levoče, kostol sv. Jakuba, Levoča. – Zahalenie proti zime do pokrovca možno poznať aj na detaile tabuľovej maľby Narodenie 1450, pôvodne Lipt. Mara, dnes Maġyar Nemzeti Galéria, Budapešť.
- 30 FITTBOGEN, G.: Die Gründler, c. d.; – KOVAČEVIČOVÁ, S.: Človek tvorca. Bratislava 1987, obr. 232, 233.
- 31 ŠTEFÁNEK, A.: Školství v předválečném Uhorsku a na dnešním Slovensku. In: Slovensko kedysi a dnes. Praha 1931, s. 110–134.
- 32 Napr. SCHIER, Br.: Hauslandschaft und Kulturbewegungen in östlichen Mitteleuropa. Reichenberg 1932; – STÓKL, A.: Die deutschslavische Südostgrenze des Reiches in 16. Jahrhundert. Breslau 1938; – SCHÜRER, O. – WIESE, E.: Deutsche Kunst in der Zips. Brünn, Wien, Leipzig 1938.
- 33 Dejiny Slovenského národného povstania. Encyklopédia odboja a SNP. I–V. Bratislava 1984, s. 558.

Zoznam dedín a miest na Slovensku s 25–75 % počtom nemeckého obyvateľstva do r. 1945.

(Zoznam je zostavený na základe názvov uvedených v súpise obyvateľstva z r. 1919–20 a zoznamu E. Eckerta uverejnenom v časopise Karpatenland 1928, str. 14–15.)

Skratky okresov:

BA – Bratislava
TO – Topoľčany

GA – Galanta
TT – Trnava
ZH – Žiar n. Hr.
MT – Martin
PD – Prievidza
SL – Stará Ľubovňa
PP – Poprad
SN – Sp. N. Ves
KO – Košice
RO – Rožňava

Región západné Slovensko			
Č.	Nemecký názov	Dnešný slovenský názov	Okr.
1.	Bösing	Pezinok	BA
2.	Bruck	Most na Ostrove	BA
3.	Csermend	Čermany	TO
4.	Deutsch-Dioseg	Sládkovičovo (Nem. Dioseg)	GA
5.	Engerau	Petržalka-Bratislava	BA
6.	Grünau	Myslenice	BA
7.	Jahrdorf	Jarovce	BA
8.	Karlsdorf	Rusovce	BA
9.	Komorn	Komárno	KO
10.	Limbach	Limbach	BA
11.	Mischdorf	Nové Košariská	BA
12.	Modern	Modra	BA
13.	Oberufer	Prievoz-Bratislava	BA
14.	Pressburg	Bratislava	BA
15.	Ratzersdorf	Rača-Bratislava	BA
16.	Sandorf	Čuňovo	BA
17.	Schildern	Jánošíková	BA
18.	St. Georgen	Jur pri Bratislave	BA
19.	Tarschendorf	Nová Lipnica	BA
20.	Theben	Devín-Bratislava	BA
21.	Tyrnau	Trnava	TT
22.	Valtersdorf	Rovinka	BA

Región stredné Slovensko			
Subregión Kremnica			
1.	Blaufuss	Krahule	ZH
2.	Deutsch-Litta	Kopernica	ZH
3.	Drechlerhau	Jánova Lehota	ZH
4.	Gläserhau	Sklenné	MT
5.	Johannesberg	Kremnické Bane	ZH
6.	Hochwies	Veľké Pole	ZH
7.	Honneshau	Kunešov	ZH
8.	Kirckerhau	Handlová	PD
9.	Kuneschhau	Lúčky	ZH
10.	Kremnitz	Kremnica	ZH
11.	Neuhäu	Nová Lehota	ZH
12.	Oberstuben	H. Štubňa	MT
13.	Obertutz Turz	Turček	MT
14.	Paulisch	Píla	ZH
15.	Untertutz Turz	Turček	MT

Subregión Nitrianske (Nemecké) Pravno			
1.	Beneschhau	Vyšehradné	PD
2.	Bettelsdorf	Pravenec-Solka	PD
3.	Brestenhau	Brieštne	MT
4.	Deutsch-Proben	Nitrianske Pravno	PD
5.	Gajdel	Kľak	PD
6.	Fundstollen	Chvojnica	PD
7.	Hedvigshau	Hedviga	MT
8.	Kloster	Kláštor p. Znievom	MT
9.	Münichwies	Vrícko	MT
10.	Privitz	Prievidza	PD
11.	Schmiedeshau	Tužina	PD
12.	Zeche	Malinová (Cech)	PD

Región východné Slovensko			
Subregión Horný a Dolný Spiš			
1.	Altendorf	Sp. St. Ves	SL
2.	Alt-Meierhöfen	Majere	SL
3.	Alt-Walddorf	St. Lesná	PP
4.	Alt-Wasser	St. Voda	SN
5.	Bauschendorf	Bušovce	PP
6.	Bela	Sp. Belá	PP
7.	Bierbrun	Výborná	PP
8.	Burgerdorf	Dvorce	PP
9.	Deutschendorf	Poprad	PP
10.	Dobschau	Dobšiná	RO
11.	Durelsdorf	Tvarožné	PP
12.	Einsiedl	Mníšek	SN
13.	Eisdorf	Žakovce	PP
14.	Felka	Veľká-Poprad	PP
15.	Forberg	Stráne pod Tatrami	PP
16.	Georgenberg	Sp. Sobota-Poprad	PP
17.	Gölnitz	Gelnica	SN
18.	Grosslomnitz	Veľká Lomnica	PP
19.	Grossschlagendorf	Veľký Slavkov	PP
20.	Hobgart	Chmelnica	SL
21.	Hollomnitz	Holunica	PP
22.	Hundsdorf	Huncovce	PP
23.	Käsmark	Kežmarok	PP
24.	Kirchdrauf	Sp. Podhradie	SN
25.	Kleinlomnitz	Lomnička	SL
26.	Kniesen	Hniezdne	SL
27.	Kotterbach	Rudňany	SN
28.	Kropmich	Kropmichy	SN
29.	Leibitz	Lubica	SN
30.	Leutschau	Levoča	SN
31.	Malder	Podhorany	PP
32.	Malzdorf	Stráže	PP
33.	Matzdorf	Matejovce	PP
34.	Meierhöfen	Ihľany-Majere	PP
35.	Menhardsdorf	Vrbov	PP
36.	Metzensei Ober	Medzev Vyšný	KO
37.	Metzenseifen Unter	Medzev Nižný	KO
38.	Michelsdorf	Stráže	PP
39.	Münhlenbach	Mlynica	PP
40.	Nehre	Strážky	PP
41.	Neuwalddorf	Nová Lesná	PP
42.	Pudlein	Podolíneč	SL
43.	Ritzdorf	Ruskinovce	PP
44.	Rox	Rakúsy	PP
45.	Schmölnitz	Smolník	SN
46.	Schmölnitz Hütte	Smolnícka Huta	SN
47.	Schwedlar	Švedlár	SN
48.	Stoos	Štós	KO
49.	Sublechnitz	Lechnica	SL
50.	Toppertz	Toporec	PP
51.	Wagendrüsel	Nálepkovo	SN
52.	Wallendorf	Sp. Vlchy	SN
53.	Zipsen-Neudorf	Sp. N. Ves	SN

Zusammenfassung

Bis zu den J. 1944–1945 bildeten die Deutschen in der Slowakei kaum 5 % der Bevölkerung. Die Siedlungsgebiete, die sie in drei Regionen der West-, Mittel- und Ostslowakei bewohnten, sind heute in ethnischer Hinsicht eine historische Kategorie. Aber die Werte, die diese Einwohner durch die verschiedenen Arten ihrer Arbeitstätigkeit, ihrer gesellschaftlichen Position und ihrer Privilegien geschaffen habe, ebenso die Werte, die im Zusammenhang mit den jahrhundertlangen interethnischen Beziehungen zwischen Deutschen, Slowaken, Tschechen, Kroaten, Ruthenen, Goralen, Madjaren und Juden entstanden sind, gehören heute zum kulturellen Erbe der Slowakei.

In die Slowakei kamen die Deutschen in vier Etappen, häufig zusammen mit Angehörigen verschiedener anderer Nationalitäten. In der Umgebung der Stadt Bratislava muß man jedoch auch mit Infiltraten schon zur Zeit des Großmährischen Reiches rechnen. Die erste Etappe der Ansiedlung der Deutschen verlief im 12.–14. Jahrhundert, sie war die intensivste. Sie hing mit den ökonomischen und gesellschaftlichen Reformen des damaligen ungarischen Feudalstaates zusammen, der in eine Krise geraten war. Aus denselben Gründen wurden zu dieser Zeit auch in Niederösterreich, in Mähren, Schlesien und in Siebenbürgen minder fruchtbare und weniger bevölkerte Regionen besiedelt und ältere Gebiete auf rechtlicher Grundlage reorganisiert, durch die die Robot- und Naturalrente völlig oder teilweise in eine Geldrente umgewandelt wurde. Die Vorbilder dieser Reform stammten aus den reichen deutschen Hansestädten und ihrer Umgebung. In den einzelnen Ländern wurden diese neuen Wirtschaftsformen je nach den örtlichen Erfordernissen und Bedingungen (Weinbau, Bergbau, Handwerke usw.) vervollkommnet. In der Slowakei siedelten sich nach dem sog. emphyteutischen oder deutschen Recht Einwohner nicht nur aus verschiedenen Teilen Deutschlands, Böhmens, Italiens und Frankreichs an, sondern es fanden auch Verschiebungen der slowakischen und madjarischen Bevölkerung statt.

Die zweite Etappe der Ansiedlung der Deutschen in der Slowakei hängt mit der Gegenreformation zusammen, als in der zweiten Hälfte des 16. und am Anfang des 17. Jahrhunderts in der Slowakei liberale Verhältnisse herrschten als anderswo in Europa. Wegen der religiösen Verfolgung zogen viele Familien aus Österreich, Deutschland, aus Böhmen und Mähren hierher.

Die dritte Welle der deutschen Besiedlung begann nach der Vertreibung der Türken aus Ungarn, als die entvölkerten Gebiete besonders in der ungarischen Tiefebene von Kolonisten verschiedener Nationalität, unter ihnen auch von Deutschen, besiedelt wurden. Diese Welle berührte die Slowakei nur am Rande (die Gemeinden südlich von Bratislava und in der Oberzips.)

Die letzte Etappe hängt mit der Industrialisierung Ungarns im 19. Jahrhundert zusammen, als sich in den

Städten und neben den Fabriken auch in der Slowakei Arbeiter und Meister verschiedener Profession und Nationalität ansiedelten.

Acht Jahrhunderte lang (d.h. bis zu den J. 1944–1946) lebten die Deutschen kompakt oder verstreut in der Westslowakei hauptsächlich in Bratislava und seiner Umgebung, in der Mittelslowakei in den Städten Kremnica und Nitrianske Pravno (Deutschproben) und in ihrer Umgebung (im sog. Hauerland) sowie in der Ostslowakei in der Ober- und Unterzips. In jeder dieser Regionen gab es einige kulturelle Subregionen. Sie entwickelten sich nicht nur im Zusammenhang mit der Zeit der Ankunft der deutschen Siedler, mit ihrer Betätigung und ihren Privilegien, sondern auch mit dem Gesamtcharakter der Kultur und der Ökosphäre der betreffenden Regionen, in denen die deutschen Siedler zusammen mit weiteren drei bis acht Ethnien lebten. Ausgangspunkt unserer regionalen Gliederung der ehemaligen deutschen Bevölkerung waren die amtlichen Statistiken aus den J. 1715–1930 sowie Belege aus Museen, Galerien und Erkenntnisse aus der Feldforschung.

Anhand dieser Belege kann man konstatieren, daß der Charakter der Lebensweise der deutschen Bevölkerung in den Subregionen der Westslowakei auf folgenden Grundlagen beruhte: In den Städten und in den stadtnahen Siedlungen auf der Weinbauer-, der Handwerker- und der Schifferkultur, die aber auch in verschiedenen Varianten in den benachbarten slowakischen, madjarischen und kroatischen Dörfern sowie in den jüdischen Gassen Bratislavas existierte, ebenso auch in den benachbarten pannonischen, österreichischen und ungarischen Regionen. Im Laufe des 19. und in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts gewann diese Kultur in den Städten den Charakter einer interethnischen Arbeiterkultur. Im weiteren Hinterland war es eine verstädterte Agrarkultur. Die Stadt Bratislava – ähnlich wie auch ihr Hinterland – bildete ein strukturiertes multiethnisches Ganzes, in dem jede Ethnie – ähnlich wie in der ganzen Slowakei – eine wichtige ökonomische, gesellschaftliche und kulturelle Funktion erfüllte. Der Zerfall dieser multiethnischen, Jahrhunderte hindurch fungierenden Struktur begann nach dem J. 1939 im Zusammenhang mit dem großdeutschen Nationalismus und infolge der mit ihm verbundenen Eingriffe.

Auf dem Gebiet der Mittelslowakei entwickelten sich zwei größere und eine dritte kleinere Subregion erst im 14. Jahrhundert im sog. Hauerland, in der Umgebung von Kremnica, Nitrianske Pravno (Deutschproben) und Žarnovica. Die Gründung neuer Siedlungen hing mit der Ausbeutung der Gold- und Silbererze sowie mit den Hilfsgewerken des Bergbaus (Holzfällerei, Köhlerei) zusammen. Die Erzvorkommen waren jedoch nach einigen Jahrhunderten erschöpft und am Ende des 18.

und dann besonders im 19. Jahrhundert begann der Verfall des Bergbaus. Dadurch war ein Teil der Bevölkerung gezwungen ihren Lebensunterhalt in der Holzfällerei, der Saisonarbeit, im Maurerhandwerk und in einer wenig ertragreichen Landwirtschaft zu suchen. Infolge dieser Stagnation haben sich in der Umgebung von Kremnica nicht nur in der Mundart, sondern auch in der Wohnweise und im Familienleben bestimmte Archaismen erhalten, von denen ein Teil im 15.–17. Jahrhundert für ein größeres Gebiet des multinationalen Mitteleuropas charakteristisch war.

Im Rahmen der Slowakei und des ehemaligen Ungarns bildet die Zips einen besonderen Problembereich. Hier siedelte sich die deutsche Bevölkerung nicht nur in neuvermessenen Feldmarken an, sondern auch in der unmittelbaren Nähe alter slawischer Siedlungen oder madjarischer Lanzenträgerortschaften. So kam es, daß hier nicht nur im Mittelalter, sondern bis in die Mitte des 20. Jahrhunderts Dörfer und Städte mit drei alten Namen gab, die nebeneinander galten. Ein weiteres Spezifikum der Zips war der „Bund der 24 Zipser Städte“, der ähnlich wie die Lanzenträgerortschaften (Siedlungen der militärischen Grenzwächter) im Rahmen des Komitates Zips eine eigene Selbstverwaltung hatte, zu der nicht nur das Schulwesen, die kirchliche Organisation, sondern auch eigene Gerichtsbarkeit gehörten. Im J. 1412 verpfändete König Siegmund 13 Zipser Städte dem polnischen Herrscher. Das bedeutete in der Folgezeit, daß diese Städte 400 Jahre lang unter der Verwaltung der polnischen Burgherrschaft standen und somit in enge Berührung mit der polnischen und ruthenischen Bevölkerung kamen. Dieser Umstand hatte einen kulturellen und religiösen Konservatismus der ländlichen Provinzstädtchen in dieser Subregion zur Folge. Jedoch Städte wie Levoča (Leutschau) und Kežmarok (Käsmark) blieben weiterhin Mittelpunkte des kulturellen, geschäftlichen und gesellschaftlichen Lebens nicht nur der Zips, sondern auch der ganzen Slowakei und Ungarns. Den südlichen Teil der Zips bildet die dreisprachige Unterzips, sie liegt im Gebirge Slovenské Rudohorie mit seinen bedeutenden Fundorten von Silber, Kupfer, Antimon und Quecksilber, was für die gesamtungarische ökonomische Entwicklung von großer Bedeutung war, hauptsächlich aber für die Einführung neuer Technologien und Erfindungen angefangen vom 15. Jahrhundert. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bedeutete jedoch die Erschöpfung der Erzlager und die Abgelegenheit des Gebietes vom Eisenbahnverkehr das Ende seiner Prosperität. Deshalb war die Bevölkerung der Unterzips gezwungen, Arbeit in der Fremde zu suchen oder in entfernte Gebiete zur Arbeit zu fahren. Nach dem J. 1918 waren jedoch auch die Betriebe, die an der Eisenbahnstrecke lagen, nicht mehr in stande den entwickelteren böhmischen Eisenhütten zu konkurrieren, sie wurden deshalb nacheinander stillgelegt, was zur Folge hatte, daß Tausende von Menschen ihren Arbeitsplatz verloren. Vom Ende des 19. Jahrhunderts an entwickelte sich der neuentstandene Tourismus in der Oberzips, hauptsächlich in der Hohen Tatra, zu einem neuen Lebensimpuls.

Die Vieldeutigkeit der Zipser Kultur hing nicht nur mit der bunten ethnischen Bevölkerung dieses Gebietes zusammen, sondern auch mit der Kompliziertheit seines administrativen und religiösen Lebens. Die Archaismen der Zipser Kultur ermöglichen es auch viele Residuen zu identifizieren, die bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts in der deutschen Volkskultur der Nordslowakei erhalten blieben. Die entwickelte städtische Kultur, die Drei- bis Viersprachigkeit der Intelligenz (deutsch, slowakisch, madjarisch und lateinisch) sowie die religiöse Toleranz im 16.–19. Jahrhundert in dieser Region beeinflussten auch die Formung der gesamtslowakischen Nationalkultur.

Als Wendepunkt in der Entwicklung des Zusammenlebens der Deutschen mit den anderen Nationalitäten und ethnischen Gruppen in der Slowakei gelten gewöhnlich die J. 1944–1946, als die deutsche Bevölkerung aus der tschechoslowakischen Republik ausgesiedelt wurde. Die genannten Jahre sind jedoch nur der Höhepunkt des Verfalls der deutschen Besiedlung in Ungarn und in der Slowakei, der allmählich schon zu Beginn des 19. Jahrhunderts infolge der sinkenden Population zuerst in der städtischen, später auch bei der Landbevölkerung einsetzte. Eine weitere Ursache der Stagnation war die Erschöpfung der Erzlager und die fehlenden Eisenbahnverbindungen, die Stilllegung der Betriebe und die darauffolgende Arbeitslosigkeit. Auch dies trug zur nationalistischen Zuspitzung bei und hatte die Unterbrechung der jahrhundertelangen Entwicklung zur Folge.

Übertragen in die Sprache der Systemanalyse bedeutete dies, daß sich – solange das kulturelle Subsystem der in der Slowakei lebenden Deutschen offen war – Voraussetzungen für die Entstehung eines Gesellschaftslebens und für die Schaffung von Kulturwerten bildeten, die aus einer Basis erwachsen. Sobald sich aber das Subsystem in sich selbst abkapselte (z.B. während der Verpfändung an Polen, während des Verfalls des Bergbaus, bei einem einseitigen Nationalismus) begann seine Erstarrung. In den dreißiger und vierziger Jahren des 20. Jahrhunderts, als ein Element des Komplexes zum bestimmenden und ausschlaggebenden erhoben wurde und aufgrund dessen die Eingliederung in ein fremdes System erfolgte – in das Kultursystem des faschistischen Deutschlands – begann die Destruktion des ganzen Systems, das in Jahrhunderten unter den komplizierten Beziehungen entstanden war, die zwischen den einzelnen Nationen und ethnischen Gruppen im ehemaligen Ungarn und in seinem Rahmen auch in der Slowakei existierten.

Die Untersuchung der Kulturtraditionen, die in der Slowakei im Laufe von Jahrhunderten von drei bis acht Ethnien geschaffen worden waren, weist auf die Tatsache hin, daß ihre institutionelle Unterbrechung nicht immer einen Untergang der Werte bedeutete, sondern daß diese auf eine gewisse Zeit in den Hintergrund verdrängt wurden. In einer neuen Gestalt tauchen sie dann auf, wenn günstige Gelegenheiten gegeben waren. In den letzten Jahrzehnten gehörten zu solchen Gelegenheiten die Besuche und brieflichen Kontakte mit

Verwandten in Deutschland und Österreich, Reisen in Europa sowie Informationen, die von den Massenmedien stammten. Eine große Rolle spielte dabei auch die deutsche Bevölkerung, die aufgrund ihrer Option in verschiedenen Orten der Slowakei zurückgeblieben war und die sich zum größten Teil das Bewußtsein ihrer Familientradition bewahrt hatte. Noch wichtiger sind jedoch die Familien und Lokalitäten, die im Laufe des 18. und 19. Jahrhunderts slowakisiert worden waren, sich aber das Bewußtsein von der städtischen oder handwerklichen und bergmännischen Spezifität bewahrt hatten. Die dritte, für die Erhaltung und Transponierung der Traditionen wichtige Gruppe, bildeten die slowakischen, madjarischen, goralischen und ruthenischen Lokalitäten, die in der unmittelbaren Nachbarschaft der ehemaligen deutschen Dörfer gelebt und einander gegenseitig ergänzt und beeinflußt hatten. Zu dieser Gruppe gehören die slowakischen, kroatischen und madjarischen Dörfer in der Umgebung von Bratislava. Eine Unterbrechung der Tradition trat dort ein, wo in die ehemals deutschen Dörfer slowakische Zuwanderer aus anderen Gebieten einzogen, die an eine andere Art der Arbeit, des Familien- und öffentlichen Lebens gewöhnt waren als jene, die durch den Siedlungscharakter der Gemeinden bestimmt war, in die sie nun einzogen. Dies war z.B. in der Umgebung von Kremnica und Nitrianske Pravno oder in der nördlichen Zips der Fall.

Zusammenfassend kann die Meinung ausgesprochen werden, daß die kulturelle Kontinuität dort unterbro-

chen wird, wo nur äußere Merkmale des Kultursystems erhalten blieben, ohne die Menschen und die Gesellschaft, die dieses System verstehen. Dabei kann es nach einer scheinbaren äußerlichen Unterbrechung zu einem neuen Anknüpfen kommen, nicht nur infolge äußerer Impulse, sondern auch aufgrund des latenten Bewußtseins von den Beziehungen, die in der Vergangenheit existiert hatten. Diese Beziehungen können durch äußere Eingriffe integriert oder auch zum Schweigen gebracht werden. Die Systemanalyse bestätigte auch die These, daß die Sprache nur eines von den Bindegliedern der Kultur der betreffenden Ethnie ist. Zum bestimmten Faktor wird die Gesamtheit der Komponenten, gebildet durch die feste Bindung, die zwischen der Umwelt, der Arbeit, der Wirtschaft, der Gesellschaft, der gegenseitigen Achtung der Menschen voneinander, zwischen dem Recht und der Muttersprache besteht. In bestimmten Zeitabschnitten beteiligen sich ethnische und religiöse Elemente manchmal mehr, manchmal weniger an der Bildung von Varianten der kulturellen Zusammensetzung, die einem größeren Gebiet und mehreren Ethnien eigen ist. Die Spezifität der Kultur dieser oder jener Ethnie läßt sich anhand einer Analyse der Zusammensetzung und des Fungierens der einzelnen Elemente und der äußeren signifikanten Komponenten erkennen, unter denen der Sprache eine wichtige, jedoch nicht die einzige Rolle zufällt. Die erwähnten Varianten zusammen mit den äußeren, visuell erkennbaren Merkmalen schaffen und vollenden dann das Heimatgefühl.

Slovenský národopis

Časopis Národopisného ústavu Slovenskej
akadémie vied

Ročník 38, 1990, číslo 4

Vychádza štyri razy do roka
Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej
akadémie vied

Hlavná redaktorka
Čl. kor. SAV BOŽENA FILOVÁ

Výkonná redaktorka
PhDr. ZORA VANOVIČOVÁ

Typografia: *Eva Kovačevičová*

Redakčná rada: PhDr. Ján Botík, CSc., PhDr.
Soňa Burlasová, DrSc., Prof. PhDr. Václav
Frolec, CSc., PhDr. Viera Gašparíková, CSc., doc.
PhDr. Emília Horváthová, CSc., PhDr. Soňa
Kovačevičová, CSc., PhDr. Igor Krištek, CSc.,
PhDr. Milan Leščák, CSc., Prof. PhDr. Ján
Michálek, CSc., PhDr. Ján Mjartan, DrSc., doc.
PhDr. Štefan Mruškovič, CSc., PhDr. Viera
Nosálová, CSc., prof. Antonín Robek, DrSc.,
PhDr. Peter Slavkovský, CSc., PhDr. Viera Ur-
bancová, CSc.

Redakcia: 813 64 Bratislava, Leninovo nám. 12
Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného pov-
stania, št. p., Martin

Registr. zn. F 7091

Jednotlivé číslo Kčs 26,-; celoročné predplatné
Kčs 104,-

Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS
– ÚED, Bratislava, ale aj každá pošta a doručo-
vateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS –
Ústredná expedícia a dovoz tlače, Nám. Slobody
6, 884 19 Bratislava

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie
vied, 1990

СЛОВАЦКАЯ ЭТНОГРАФИЯ
Журнал Института этнографии Словацкой
Академии Наук
Год издания 38, 1990 № 4
Издается четыре раза в год
«ВЕДА», издательство Словацкой Академии
Наук
Редакторы Д-р Божена Филова и Д-р, Зора
Вановичова
Адрес редакции: 813 64 Братислава, Лениново
нам. 12

SLOWAKISCHE VOLKSKUNDE
Zeitschrift des Ethnographischen Institutes der
Slowakischen Akademie der Wissenschaften
Jahrgang 38, 1990, Nr. 4 Erscheint viermal im
Jahre
Herausgegeben vom VEDA, Verlag der
Slowakischen Akademie der Wissenschaften
Redakteure PhDr. Božena Filová und PhDr. Zora
Vanovičová
Redaktion: 813 64 Bratislava, Leninovo nám. 12

SLOVAK ETHNOGRAPHY
Journal of the Ethnographic Institute of the
Slovak Academy of Sciences
Volume 38, 1990, No. 4
Published quarterly by VEDA, the Publishing
House of the Slovak Academy of Sciences
Managing Editors PhDr. Božena Filová and
PhDr. Zora Vanovičová
Editor: 813 64 Bratislava, Leninovo nám. 12

L'ETHNOGRAPHIE SLOVAQUE
Revue de l'Institut d'Ethnographie de l'Académie
slovaque des sciences
Année 38, 1990, No. 4
Parait quatre fois par an. Editions de VEDA,
maison d'édition de l'Académie slovaque des
sciences
Rédacteurs: PhDr. Božena Filová et PhDr. Zora
Vanovičová
Rédaction: 813 64 Bratislava, Leninovo nám. 12

Distributed in the socialist countries by
SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava,
Czechoslovakia, Distributed in West Germany
and West Berlin by KUBON UND SAGNER,
D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepub-
lik Deutschland. For all other countries, distribu-
tion rights are held by JOHN BENJAMINS, B.
V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, 1007 HA
Amsterdam HOLLAND

INDEX 49616
Cena Kčs 26.—